

Eerik Laid etnograafia ja arheoloogia piirimail

Svetlana Karm

Sissejuhatus

Arheoloog ja etnograaf Eerik Laid (1904–1961, 1923. aastani Erich Artur Ostrov¹) oli üks esimese põlvkonna eesti teadlasi, kes Teise maailmasõja sündmuste keerises jättis oma kodumaa ja pages välismaale. Ta oli üks nendest eesti humanitaaridest, kel põgenikuelu raskete katsumuste ja kohanemismurede kiuste õnnestus jätkata teadustegevust ka välismaal. Lisaks arheoloogiale ja etnograafiale jäädvustas Laid oma nime Eesti muinsuskaitse ja hõimuliikumise ajalukku. Mitmekülgse inimesena oli ta nii Eestis kui ka paguluses olles tegev mitmetes seltsides ja ühingutes (sh üliõpilasselts Veljesto, Akadeemiline Hõimuklubi, Eesti Rahvuslaste Klubi). Aktiivne osalemine ühiskondlikus elus pidurdas tema akadeemilist karjääri: juba 1927. aastal omandas ta Tartu ülikoolis magistrikraadi muinasteaduse alal ja 1932. aastal etnograafia alal, etnoloogiadoktoriks sai aga alles 1954. aastal Stockholmi ülikoolis.

Eerik Laidi lühielulugu sisaldub Eesti biograafilistes leksikonides alates 1929. aastast (Cederberg 1929: 258) ning Laidist kui teadlasest ja ühiskonnategelasest on ilmunud omajagu lühikirjutisi, kuid valdav osa neist on järelehüüded tema ootamatu surma puhul (vt Paulson 1961; Teataja 1961, 30. september, lk 4–5; 7. oktoober, lk 1–2; Talve 1997 [1962]). Nende kirjutiste autorid on inimesed, kes tundsid Laidi isiklikult kas ülikooli päevilt või organisatsioonide kaudu, nende pilt lahkunust on žanrile omaselt emotsionaalne. Isiklik kokkupuude Laidiga oli 1940. aastate alguses ka etnoloog Ants Viiresel, kellel valmisid 20. sajandi lõpul Laidi ja teisi Rootsi pagenud eesti etnograafe käsitlevad artiklid (Viires 1991; 1998). 1997. aastal

1 Vt RA EAA.2100.1.6911, 19.

ilmus 472-leheküljeline kogumik, millesse on koondatud peaaegu ammendav valik Laidi publikatsioone ning üksikud varem ilmunud tööd (vt raamatu arvustust Leete 1998). Artikliteemade mitmekesisus (muinasaegne asustus ja eestlaste algkodu, soomeugrilased ja hõimuliikumine, Tartu ülikooli välissuhted ja noorsookasvatus, muinsuskaitse küsimused ja ajaloo õpetamine koolis, Petseri laat, vastupanuliikumine jne) kõneleb Laidist kui mitmekülgsete huvidega inimesest. Raamatusse on lisatud Pekka Erelti kirjutatud saatetekst ning Ilmar Talve 1962. aastal avaldatud artikkel, mis käsitlevad Laidi kui rahvusliku idee kandjat ja teadlast. Publitseeritud-kommenteeritud on Laidi kirjavahetus (Olesk 2001; Kronberg 2017) ning valminud rahvateaduste 20. sajandi esimese poole arengut käsitlevaid uurimistöid (vt nt Olesk 2005; Russow 2021; Jaago 2023). Eesti arhiivides olevad säilikud ja tollane trükiajakirjandus on digiteeritud ja hästi kättesaadav, pakkudes ajastuhõngulist täiendust arhiivimaterjalidele, teemakäsitlustele ja sündmustele. Samas ei tohi unustada, et ennesõjaaegne Eesti ajakirjandus ei olnud tsensuurist vaba, vaid täitis riiklike propagandatallituste ülesandeid juba alates 1934. aastast ning eriti Nõukogude ja Saksa okupatsiooni ajal. Kriitikavabalt ei saa suhtuda ka Laidi saatusekaaslaste temast kirjutatud artiklitesse, mis kirjalike allikate puudumise tõttu toetusid peamiselt mälestustele ja Eesti riigiasutuste publitseeritud materjalidele ja ajakirjandusele. Lisaks ajastu poliitilisele tundlikkusele osalesid ka kirjutajad ise ametikoha või poliitilise tegevuse tõttu samades sündmustes ning püüdsid ilmselt näidata oma varasemat tegevust soodsas valguses. Et tegemist oli kolleegide ja kaasteelistega, oli nende omavahelised suhted ka huvide kokkulangevusi, vastasseise ja konkurentsi. (Vt Mägi 2001: 129–130; Undusk 2007; Kenkmann 2018) Uute arhiiviallikate ja tollaste ajaleheartiklite läbitöötamise tulemusena ilmnevad uued, seni varjus olnud ning vähe käsitletud (ja kohati vastuolulised) üksikasjad Eerik Laidi elust ja tegevusest, mis võimaldavad kirjutada temast märksa põhjalikuma artikli, kui seni on ette võetud.

Artiklis² keskendun Eesti perioodile Eerik Laidi elus.² Mind huvitab eeskätt tema teaduslik tegevus etnograafina ja arheoloogina. Vaatlen tema näitel nende erialade põimumist 1920.–1930. aastate Eestis. Lisaks pakub Laid mulle huvi kui üks esimesi eesti soost arheolooge-etnograafe, kelle uurimisväli ja loengute teemad olid

² Laidi elu ja tegevuse kohta Rootsis vt Viires (1991; 1998), Talve (1997 [1962]) ja Metslaid (2019).

* Tänan kolleege Marleen Metslaidi ja Indrek Jäätsi ning artikli retsensente heade kommentaaride ja soovitude eest.

tugevasti seotud Venemaa soomeugrilastega. Käsitleti ka Laidi tegevust muinsuskaitse- ja muuseumijuhina ning lõpuks vaatlen teda kui seni varju jäänud fotodokumentalisti.

Noorus ja tudengiaeg

Eerik Laid sündis 30. (17. vkj) novembril 1904 Tartumaal Nõo vallas Meeri mõisas mõisavalitseja pojana (peres oli neli last)³. Pärast Tartu reaalkooli lõpetamist 1922. aastal astus ta Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda, kus valis õppeaineks muinasteaduse ja etnograafia ülemastme ulatuses, Eesti ja Põhjamaade ajaloo keskastme ning filosoofia alamastme ulatuses (Viires 1991: 666). Tõenäoliselt mängis Laidi erialavalikus suurt rolli tema tutvus Soome arheoloogi Aarne Michaël Tallgreniga (1885–1945), kes oli rahvusvaheliselt tuntud Venemaa ja Ida-Euroopa pronksi- ja varase rauaaja ekspert ning kellel olid laialdased kontaktid nii Venemaal kui ka Lääne-Euroopas. 1920. aasta juunis sai Tallgrenist Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade arheoloogia professor. Pole teada, kuidas nad tutvusid, kuid 1920. aasta sügisel õpetasid tollased gümnasistid Eerik Laid ja ta vanem vend Oskar Johan Tallgrenile eesti keelt ja aitasid toimetada tema eestikeelseid loenguid. Tallgreni kontaktid Eestiga ei katkenud ka pärast seda, kui ta 1923. aasta kevadel Soome naasis, ning veel 1920. aastate teisel poolel võttis ta vastu Tartu arheoloogiatudengite eksameid ja osales aruteludel, sealhulgas museoloogia ja muinsuskaitse seadusandlusega seotud nõupidamistel. (Salminen 2019: 195–196; vt ka Laid 1935a; Linnus 1995).

Alates 1923. aasta kevadest õpetas Tartu ülikoolis etnograafiat ERMi esimene direktor, soomlane Ilmari Justus Andreas Manninen (1894–1935), algul õppeülesande täitjana ja hiljem etnograafiadotsendina (kuni 1928. aasta lõpuni).⁴ Etnograafina oli Laid tema õpilane.

Tallgrenil oli soov kasvatada Eerik Laidist, kes valdas vabalt vene keelt ja kellel ta arvas olevat „kõik teadusmehe omadused – selge pää ja arusaamine, oskus kombineerida, aukartus materjali vastu“ (RA EAA.2100.2.492, l 3–4), oma töö jätkajat Venemaa soome-ugri arheoloogia

³ Eeriku vend Oskar Johan Laid põgenes sõja ajal Saksamaale (*Vaba Eesti Sõna*, 21. juuli 1955, lk 12), õde Elsa Hedvig Saarse Saksamaa kaudu USAsse, õde Margo Hildegard Ostrov ja ema jäid aga Eestisse (*Vaba Eesti Sõna*, 21. september 1961, lk 12).

⁴ 1929. aastal asus Manninen juhtima Soome Rahvusmuuseumi etnograafiaosakonda ning aastatel 1929–1931 töötas ka Helsingi ülikooli soome-ugri etnograafia professori kohusetäitjana.

alal ja just Laidiga kujunesid tal kõige tihedamad suhted. Juba 1922. aasta suvel võttis Tallgren Laidi kaasa õppereisile Kesk-Euroopasse, kus nad külastasid Saksamaad, Austriat, Tšehhoslovakkia, Ungarit ja teisi riike (Salminen 2014: 69, 72). Reis toimus Tartu ülikooli lähetusena, kuid Tallgreni kulul (RA EAA.2100.2.1176, l 19/19p). Samuti korraldas Tallgren oma esmakursuslasest tudengile kohe ka arheoloogia kabineti asjaajaja töökoha töökohustusega kaks tundi päevas (RA EAA.2100.2.1176, l 13; teise allika järgi kolm tundi, vt Viires 1991: 666). Rahalises kitsikuses noormehele oli see tollal suur abi. Säilinud on 1922. aastast pärinev dokument, milles Laid soovib ülikooli õppemaksust vabastamist. Ta kirjutas, et elab vanematekodus, isa on surnud ja emal elukutset ei ole ning varanduslik seisukord on kehv ja mingisugust liikuvat ega liikumata varandust peale tubade sisseseade perel ei ole. Tema ainukeseks sissetulekuks on palk – 2000 marka kuus (eespool nimetatud asjaajajatöö eest). Samas ta mainib, et ülikooli ühe semestri väljaminekud on järgmised: õpperahad 2500, raamatud 1000 ja muud elamise kulud 10 000 marka. (RA EAA.2100.1.6911, l 8/8p) Tallgren oli Laidi mentor, kelle käest ta sai pidevalt nõu ning rahalist ja moraalset abi nii stipendiumide näol kui ka kontaktide osas uurimisreiside korraldamisel.⁵ Tallgreni juhendamisel valmisid Laidil juba tudengiajal ka esimesed uurimistööd, mis näitasid noore autori suurt teaduslikku potentsiaali ning head oskust kirjeldada ja süstematiseerida allikaid ja ainestikku.

Eerik Laidi esikteos „Eesti muinaslinnad“⁶ ilmus 1923. aastal, kui ta oli alles teise aasta tudeng. Raamatu eessõnas kirjutab professor A. M. Tallgren, et teos on valminud ülikooli proseminaritööna ning suurema osa raamatus esitatud materjalist korjasid eesti üliõpilased aastail 1921–1922, millal „maa süstemaatiline antikvaariline kirjeldus“ algas (Tallgren 1923: 3–4). Tegemist on niisiis kogumikuga, kuhu on koondatud eri autorite kirjeldused tolleks ajaks teadaolevatest linnustest, ning Laid oli selle raamatu koostaja ja toimetaja. Ajast ette rutates tuleb mainida, et just selle töö eest anti Laidile professorite

5 Timo Salminen, kes on uurinud Soome arhiivides olevat Tallgreni kirjavahetust Laidiga (138 Laidi kirja aastaist 1923–1934), mainib, et nende suhtlus ei olnud pelgalt õpetaja ja õpilase suhe. Vähemalt alates 1924. aastast saatsid Tallgren ja Laid üksteisele jõuludeks ja muudeks tähtpäevadeks kingitusi ning 1929. aastal, kui Laid haigestus tuberkuloosi, korraldas Tallgren ta ravile Soome sanatooriumisse (Salminen 2014: 85–86, 184–186). Suurema osa oma elust elas Tallgren koos õdedega (Salminen 2019: 198–199). Ta ei abiellunud kunagi nagu Laidki.

6 Sõna „linn“ tähendab siin kindlustatud kohta ehk sõjalist kinnismuistist, mis on rohkem tuntud „linnamäe“, „maalinna“, „kalevipoja-sängi“ jt nimede all (Laid 1925a: 74). Sõna „linnus“ tuli laiemalt kasutusele 1930. aastatel.

Tallgreni ja Nermani⁷ soovitusel ülikooli lõpetamisel 1927. aasta jaanuaris *magister philosophiae* kraad muinasteaduse alal (RA EAA.2100.1.6911, l 15). Ülikooliõpingute aega kuuluvad ka Laidi kaks tööd Eesti muinaslinnustest – 1925. aastal ilmusid „Kodumaa muistsed pelgupaigad“ ja peatükk „Sõjalised muistsed“ Harri Moora toimetatud kogumikus „Eesti kinnismuistsed“. Viimases on eraldi alateemadena välja toodud muinaslinnad ja pelgupaigad (Laid 1925b: 74–108). Uurija huvi sõjategevusega seotud muististe ja rajatiste vastu ei raugenud ka hiljem, seda on tunda ka tema ERMi fotokogus olevates piltides.

Eespool nimetatud „inventeerivad ülevaated“ (Paulson 1961: 272) on hea näide Tallgreni initsiatiivil ja tema koostatud kava järgi Tartu ülikoolis 1921. aastal alustatud arheoloogilisest uurimistööst ja -metoodikast, mida õpetati ja nõuti tudengitelt. Professor ise on selle kohta kirjutanud, et võtnud aluseks Jungi⁸ korjatud materjali, pidid üliõpilased talve jooksul töötama läbi ühe kihelkonnaga seotud arheoloogilise ainestiku, muuseumides asuvad esemed ja varasemate uurijate koostatud kirjalikud aruanded ning märkima olemasolevad teatmed nii liikide ja rühmade kaupa kui ka kronoloogiliselt kaardile. Suviti pidid nad muinasteaduste praktikaga seoses riigilt saadud stipendiumi eest ühes või paaris kihelkonnas kontrollima varasemaid andmeid ja kirjeldama kõiki seal olevaid kinnismuistiseid, korjama ja pärima teateid juhuleidude kohta ning kandma kõik teatmed kaardile vastavalt saadud tehnilis-kartograafilisele ettevalmistusele. (Tallgren 1925: 12)⁹ Üldiselt oli samasugune lähenemine ka etnograafilise uurimistöö puhul – Laid võttis osa Mannineni etnograafialoengutest ja seminariharjutustest aastatel 1923, 1925 ja 1926. (Vt Metslaid 2022: 45–46) Nii arheoloogide kui ka etnograafide õppeprotsessis oli tähtis allikate tundmaõppimine ja registreerimine (sh joonistamine, pildistamine), esemete klassifitseerimine ja tüpoloogiliste järgnevuste loomine ning nende põhjal kronoloogiliste ja levikukaartide koostamine. Neid oskusi sai Laid edukalt kasutada nii arheoloogia kui etnograafia seminarides. Kiidusõnu tema kohta on jätnud nii Tallgren, Nerman kui ka Manninen (RA EAA.2100.1.6911, l 19, 24, 25; Viires 1991: 666).

7 Rootsi arheoloog Birger Nerman (1888–1971), Tallgreni järglane TÜ arheoloogiaprofessori kohal aastatel 1923–1925.

8 Kodu-uurija ja ajalooarrastaja Jaan Jung (1835–1900) oli Eesti ala muististe registreerimise ja antikvaarilis-topograafilise kirjeldamise töö algataja, teda peetakse esimeseks eesti soost arheoloogiks.

9 Samas leidub teavet selle kohta, et Laid on 1923. aastal riigi stipendiumi toel kirjeldanud Hiiumaal Emmaste ja Reigi kihelkonna, Viljandimaal Tarvatu ja Tartumaal Rannu kihelkonna ning 1924. aastal Pärnumaal Tori kihelkonna leide.

1926. aastal valmis Laidil arheoloogia ja etnograafia piirimail asetsev artikkel mordva sõlgedest, mis ilmus ERMi aastaraamatus. Autor kirjeldab siin üheksat ERMis leiduvat etnograafilist sõlge ning annab ülevaate mordva sõlgede tüpoloogilisest arengust ja praktilisest otstarbest, tuginedes Axel O. Heikeli teosele (1899), Vene arheoloogide kaevamisaruannetele ja teistes muuseumides olevatele samasugustele esemetele. Laid mainib, et selle artikli muinasteadusliku materjali käsitlemisel juhendas teda professor Tallgren (Laid 1926: 165). Artikli valmimisele aitas arvatavasti kaasa ka uurimisreis, mis võeti koos Tallgreniga ette 1925. aasta suvel. Käidi Ukrainas ja Venemaal, külastati Kiievit, Harkovit, Saratovit, Kaasanit ja Kostromad. (Viires 1991: 667; Salminen 2014: 104) Ettepaneku „kaasa sõita ühelt poolt tõlgina, samuti et tutvuneda Venemaa arheoloogilise materjaliga ja korjata aineid võimaliku iseseisva töö jaoks“ tegi Laidile Tallgren ja Tartu ülikool andis reisi haridusministeeriumiga kooskõlastades omapoolse soovitusel (RA EAA.2100.1.6911, l 11). Reisi rahastas ilmselt Tallgren – 1926. aasta sügisel tänas Laid teda „üllatavalt suure tšeki“ eest ja tunnistas, et kuni selle ajani võis ta Tallgreni antud stipendiumi liigagi enesestmõistetavaks pidada ja olla isegi tänamatu üliõpilane (Salminen 2014: 82). Sarnaselt eespool kirjeldatud raamatule „Eesti muinaslinnad“ tõi ka selle artikli põhjal valminud töö tulevikus Laidile magistrikraadi, kuid juba etnograafia alal.

Laidi tudengiaega kuulub ka ERMi etnograafilises arhiivis olev 1926. aastal valminud käsikirjaline töö „Vanaaegne mesindus Edela-Võrumaal ja teisi etnograafilisi teateid“, mis sisaldab andmeid mesindust (tarud, mesilaste lisatoitmine ja pereheitlemine, mee- võtmine, vaha keetmine, mesi toidu ja rohuna jne), aga ka vanaaegse metsanduse (põhiliselt jahindus) ja kalastuse kohta ning lühiteateid muudel teemadel (nt juuste piiramine, kasetohu tarvitamine, aganaleib, ühest puust õõnestatud vened jt), mida on kogutud 23 inimese käest. Tekstide juurde on lisatud autori enda joonised ja pildid. (ERM EA 13:3/367–703) Võib arvata, et tegemist on suvisel välitööl kogutud materjaliga, mille kogumiseks eraldati tudengitele stipendiume, ja etnograafilisi kirjeldusi laekus muuseumisse tollal ka teistelt tudengitelt. Ilmari Manninen, kes oli huvitatud mesindust uurimisest (vt tema fotod ERM Fk 443:35–42, Setumaa 1923), palus tõenäoliselt ka tudengitel selle koha pealt silmad lahti hoida ning Laidil õnnestuski saada head materjali, kuid pole teada, et ta oleks tahtnud mesindust edasi uurida.¹⁰ Nii mordva sõlgete artikkel kui ka mesindust kirjeldus

¹⁰ Kui Tartu Ülikool määras Laidi stipendiaadiks arheoloogia alal ja otsustas anda talle stipendiumi Soome kuueks kuuks alates 1. veebruarist 1927, palus Laid, et stipendium hakkaks kehtima alates

Foto 6.
Tarvitamata
tarud kõlguse
ehk õleküüni
kaarte all,
Rõuge khk.
Foto: Eerik Laid, 1926.
ERM Fk 467:6

olid valminud ajal, kui Laid võttis ülikoolis etnograafia aineid, ning see oli aeg, kui ka teised arheoloogid märkasid Laidi libisemist „naabri juurde“, kuna ta oli järjest harvem koos nendega arheoloogia kabinetis ja järjest rohkem Eesti Rahva Muuseumis (Salminen 2014: 85, viitab Marta Schmiedehelmi Tallgrenile saadetud kirjale aastast 1925).

1926. aastal lõpuks oli üliõpilane Laid kõik filosoofia-teaduskonna nõutavad ained ära kuulanud ning tarvilikest seminaridest ja harjutustest osa võtnud (Eesti ja naabermaade muinasteaduses ja etnograafias – *laudatur*, Eesti ja põhjamaade ajaloos – *cum laude* ja filosoofias – *approbatur*) ning 14. jaanuaril 1927 esitas ta filosoofia-teaduskonnale palve tunnistada ta ülikooli lõpetanuks magistri tasemel muinasteaduse alal. Juurde lisas ta Tallgreni heakskiidu magistritöö „Eesti muinaslinnad“ kohta ja palus samas jätta end kutse omandamiseks edasi üliõpilaste nimekirja (RA EAA.2100.1.6911, l 34). Nimelt ei nõutud Tartu ülikoolis tollal tulevastelt magistritelte töö avalikku kaitsmist, vaid piisas professori kirjalikust arvamusest, et töö vastab nõuetele (Tammiksaar 2023: 75). Laidi töö kohta on Tallgren 10. novembril 1926 kirjutanud: „Seega tunnistan, et üliõp. Eerik Laid'i kirjutatud uurimus Eesti muinaslinnad on prof. B. Nerman'i ja minu poolt heaks kiidetud laudatur-kirjutusena kõrgeima tunnistuse saamiseks arheoloogia lõppeksamiks“ (RA EAA.2100.1.691,1 14). 21. jaanuaril 1927 kinnitas Tartu ülikooli valitsus Laidi *magister*

15. veebruarist. Ta tõi põhjuseks, et peab lõpetama pooleli oleva suvise etnograafilise kirjelduse. Võimalik, et siin on juttu samast mesindusteemalisest kirjeldusest. 1938. aasta kevadel kaitses Ferdinand Linnus edukalt doktoriväitekirja „Eesti vanem mesindus“. Eessõnas ta mainib, et alustas oma tööga Mannineni soovitusel ja julgustusel 1927. aastal ning nimetab oma abiliste hulgas ka Eerik Laidi (Linnus 1939: VII–IX). Raamatus leidub ka Laidi foto (lk 15) ja üsna palju viiteid tema kogutud arhiivimaterjalile (lk 53, 54, 69 jt). Ilmselt andiski Manninen teema Linnusele üle, kui Laid „kaldus tagasi“ arheoloogiasse.

philosophiae kraadi vääriliseks muinasteaduse alal ja määras ta ühtlasi ülikooli teaduslikuks stipendiaadiks samal erialal.

Teadusstipendiaat

Mida tähendas teaduslik stipendiaat? Valmistamaks ette uut eesti-keelset õppejõudude põlvkonda hakati Tartu ülikoolis juba 1919. aastal andma andekamatele lõpetajatele pikaajalisi stipendiume, et nad saaksid õppida kodu- või välismaal ning kirjutada magistri- või doktoritööd (Tammiksaar 2023: 75). 1923. aastal vastu võetud määruste järgi varieerus stipendiumi saamise aeg mõnest kuust kuni kahe aastani, kuid vajadusel võis ülikooli valitsus seda aasta võrra pikendada. Kui stipendium lõppes, oli stipendiaat kohustatud kaks korda nii pika aja vältel, mil ta stipendiumi sai, olema Eestis oma erialal ametis, eeskätt ülikooli juures. Nii näiteks võis ülikool anda stipendiaadile täita õppeülesandeid, mis oma mahult pidid võimaldama stipendiaadil edasi teadustööd teha. Sel ajal, kui ülikool maksis tasu ülesannete täitmise eest, ei tohtinud stipendiaat mujal töötada, välja arvatud ülikooli valitsuse eriootsusel. Kui stipendiaat loobus tööst ülikoolis ega astunud ka haridusministeeriumi teenistusse, pidi ta saadud abiraha tagasi maksma. (RA EAA.2100.2.492, l 8/8p) Laid jäi ülikooliga stipendiaadisuhetesse kuni 1930. aastate keskpaigani. Ta sai kodu- ja välismaiseid stipendiume ja täitis ülikoolis mitmesuguseid õppeülesandeid.

Arhiivimaterjalid, mis on seotud Laidi teadusstipendiumiga ja väitekirja koostamisega (RA EAA.2100.1.6911), pakuvad huvitavat ainet juhendaja-juhendatava suhetest ja sellest, kuidas uurimiskava, hüpoteesid, uurimisobjekti asukoht ja kättesaadavus ning ka välised, poliitilised tegurid mõjutasid noore teadlase uurimisala kujunemist ja muutumist. Samas tekitavad need dokumendid ka küsimusi. Küllalt pika aja jooksul (1927–1931), mil Laid viibis teadusliku stipendiaadina nii välismaal kui Eestis, jäi tema teadustoodang pea olematuks.¹¹ Ei valminud ka doktoritöö arheoloogias. Järgnevalt vaatlen, kuidas sai Laidist stipendiaat, millega ta sel perioodil tegeles ja mida uuris.

Professor Tallgren, kes tegi 10. novembril 1926 ettepaneku anda Laidile magistrikraad arheoloogias, pöördus veel samal kuul

11 1931. aastal ilmus ajakirjas Eesti Kirjandus Laidi artikkel Eesti muinasaja asustusest, kus autor on märkinud, et esitatud seisukohad ja tulemused pole tema isiklike uurimuste viil, vaid suurel määral kokkuvõtte Tartu ülikooli arheoloogia kabinetis viimaseil aastail tehtud tööst. Ta tänab Harri Moorat, kes on andnud kasutada enda juhtimisel kogutud materjale (Laid 1931: 355).

Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna poole ettepanekuga kinnitada Laid stipendiaadiks ja võimaldada tal edasi õppida. Samas kirjeldas ta Laidi eeldatavat uurimiskava, milles on hästi tunda Tallgreni enda teaduslikud huvid ja ka tema ootused juhendatava osas:

Kuulda saades et üliõp. Eerik Laid kavatseb käesoleval poolaastal Ülikooli lõpueksami teha, julgen hra Laid'i endise õpetajana ettepanna Teaduskonnale kinnitada teda Ülikooli juurde stipendiaadiks ja lubada talle stipendium, mis võimaldaks edasiõppimist. Tunnen hra Laid'i hoolsana, täpsena ja tõsise õppijana ning soliidse töömehena, kellel on palju annet teaduslikuks töötamiseks.

Saan järgnevas esitada, missugune on hra Laid'i teaduslik programm. Ta kavatseb anduda soome-ugri arkeoloogiale, milles Eesti teadusel senni edustajat ei ole, ja mille tööpõllul ülepea on töötajaid vähe. Oma väitekirja-aineks tahab ta võtta Ingrimaa ja Oudova kreisi noorema rauaaja kultuuri (800–1200 p.Kr.), mis tähendaks Volhovi-Narva-Novgorodi-Pihkva ala varema kolonisatsiooni uurimist ja selgitamist. [---] Soomeste rahvaste uurimises on see küsimus üks tsentraalsematest (vadja, ižoori, karjala, vepsa, slaavi vahekorrad ja kultuurimõjud). [---] Pärastpoole katsumise soomeste rahvaste paleoetnograafiat a. 800–1200 p.Kr. vahel kaugemal alal uurida, millal hra Laid'i tööks saaks vana merja ala: Rybinski-Jaroslavi-Rostovi-Perejaslavi-Vladimiri-Jurjevitsi-Kostroma-Galitše ülihuvitav ala. See ala on kahtlemata olnud tugeva varjaagi ja slaavi mõju all, kuid ka Laadoga ranna Tšuudi kultuuriga kokkupuutumises. [---] (RA EAA.2100.2.492, l 3–4)

Nagu näha, pakkus Tallgren Laidi uurimistööks väga suurt ala, mis eeldas laialdasi teadmisi ajaloos, arheoloogias, etnograafias ja geograafias.

Nagu teadustöö puhul väga tavaline, tehti üsna varsti ka esimesed korrektiivid uurimisteema osas, keskendudes ühele kitsamale alale ja kultuurile.¹² 1927. aasta kevadel pärast neljakuulist viibimist välisstipendiaadina Helsingis teatas Laid teaduskonnale, et eelnimetatud teema asemel kavatseb ta edaspidiseks valida ühe teise küsimuse, „Muuroimi ala (mordvalaste) noorema rauaaja (800–1100 p.Kr.)“, põhjendades seda nii poliitiliste asjaoludega (liikumine eestlasena sellises piiriäärse maakohas nagu Ingeri võib olla seotud

¹² Samas ei kaotanud Laid huvi piiriäärsete alade vastu. See väljendub tema hilisemates uurimustes ja ka välitöödes 1930. aastate keskel Setumaal ja 1942. aastal Vadjamaal.

mitmesuguste raskustega, mis edukat tööd takistaksid, ka viisat on Kesk-Venemaale kergem saada kui piiriäärsetele aladele) kui ka allikate olemasolu ja kättesaadavusega (Muromi ala arheoloogiline materjal on rikkalikum ja mitmekesisem kui Ingeri oma, seega on võimalused uurimistööks suuremad ning ainest jätkub ka edaspidiseks). (RA EAA.2100.2.492, l 15/15p) Tallgren lisas omalt poolt, et uus teema on teaduslikult kohane ja väitekirja jaoks piisavalt konkreetne ning lubas häid tulemusi ja mitte pikema aja jooksul kui Ingerimaa teema puhul (samas: l 15p). Kuid juba sama aasta juulis, kui Laid ei saanud viisat suviseks uurimisreisiks Venemaale, soovis ta uueks teemaks „Liivlaste nooremat rauaaega“ ning palus luba kasutada stipendiumi sõiduks Lätti ja Saksamaale, millele sai heakskiidu ülikooli valitsuselt (samas: l 27/27p, 28). Augustis aga teatas Laid, et sai Tallinna Vene saatkonnast kirjaliku teate, et tal on nüüd lubatud sõita Venemaale, ning palus luba jääda vana teema juurde – „Muromi ala noorem rauaaeg“ (samas: l 33/33p). Stipendiumi lõpuks 1930. aasta veebruaris pidi tal sel teemal valmima doktoritöö.

1930. aasta alguses esitas Laid filosoofiateaduskonnale aruande, millest loeme, et ta töötas teaduskonna poolt heaks kiidetud kava alusel professor A. M. Tallgreni juhatusel, viibis 1927. ja 1929. aasta esimesel poolel välisstipendiaadina Soomes, kus kuulas muu hulgas Helsingi ülikooli soome-ugri etnograafia professori Uno Taavi Sireliuse (1872–1929) loenguid soome-ugri rahvaste ainelisest kultuurist, ning 1927. aasta teisel poolel ja 1928. aasta alul oli Venemaal. Muul ajal töötas ta aga stipendiaadina Tartu ülikooli juures. Selle aja jooksul kogus Laid Venemaal ja mujal ainestikku oma väitekirja jaoks, süstematiseeris seda ning tutvus võrdlusainestiku ja kirjandusega, peale selle sooritas 1929. aasta algul suulise doktorieksami muinasteaduse alal. Samas palub ta pikendada stipendiumi kaheksa kuu võrra, tuues põhjuseks Venemaa sissesõiduloo saamise lükkumise 1927. aasta kevadest sügisesse ja sealsed ebasoodsad töötingimused¹³, haigestumise tuberkuloosi ja ravi sanatooriumis 1929. aastal. Ta kavatses veel 1930. aasta suvel võtta ette kontroll- ja täiendusreise Venemaale ning lootis 1930. sügisepoolastal asuda väitekirja lõplikult redigeerima (samas: l 60/60p).

Näib, et 1930. aasta talvel töötaski Laid entusiastlikult oma uurimistöö kallal (Salminen 2014: 183), kuid sama aasta sügisel palus ta määrata end 1931. aastaks kodumaiseks stipendiaadiks etnograafia alal (!). Mais 1931 taotles ta kolmekuulist stipendiumi sõiduks

13 Varasemates aruannetes ta töötingimuste üle ei kurda, pigem märgib, et need on seni igal pool olnud üsna head ja inimesed vastutulelikud. Küll aga kaebab ta mitmel korral elukalliduse üle ja palub tõsta stipendiumi summat.

Venemaale, et täiendada ja kontrollida varem sealsetes muuseumides kogutud materjali ja võtta ette muinasteaduslikke kaevamisi (RA EAA.2100.2.492, l 74–75). Ka selle avalduse juurde oli lisatud Tallgreni toetav kiri (l 76/76p). See Venemaa-reis leidis aset, kuid on küsitav, kas Laid kaevamisi teha sai. Arhiivimaterjalid sellele küsimusele selget vastust ei anna, kuid arvestades Nõukogude teadusruumis toimunud muutusi, millest Laidki oma artiklis kirjutas (1997 [1931]), on üsna tõenäoline, et see oli talle kui välismaalasele tollal juba võimatu.

Laidi aastatel 1927–1931 filosoofiateaduskonnale esitatud aruannetes on põhjalikud ülevaated tema Venemaa komandeeringute kohta. Nendest saab teada, et selle aja jooksul viibis Laid Venemaal kaheksa kuud (viis kuud 1927–1928 ja kolm kuud 1931). Ta tutvus provintsimuuseumide kogudega, töötas Moskvas Riiklikus Ajaloo Muuseumis (*Государственный исторический музей*), Moskva I Ülikooli Antropoloogilises Instituudis (*Научно-исследовательский Институт Антропологии при И МГУ*), Kesktööstusala Muuseumis (*Музей Центрально-Промышленной области*) ning mitmes Leningradi muuseumis, peaasjalikult aga Ainelise Kultuuri Ajaloo Akadeemias (*Государственная академия материальной культуры*), pidades muu hulgas ka ettekande selle akadeemia Moskva sektsiooni koosolekul. (RA EAA. 2100.2.492, l 46/46p)¹⁴ Samas ei leia Laidi teaduslikes artiklites ja teistes publikatsioonides otseseid viiteid Venemaa uurimisreisidele. Seda on täheldanud ka Ilmar Talve (1997 [1962]: 458): „Neist Venemaa reisidest ei kirjutanud Eerik Laid kahjuks kunagi mälestusi, ainult sõprade ringis võis ta mõnikord jutustada imelistest seiklustest ja juhtumitest, Venemaa provintslinnade gogollikust ja tšehhovlikust miljööst.“

Siiski on üks artikkel, milles on tunda Laidi „kohalolekut“ – Ajaloolises Ajakirjas ilmunud artiklis „Märkmeid Nõukogude Vene kultuurielust“ mainib ta ühe näituse kirjelduse juures, et allakirjutanu on võinud tutvuda näitusega, olles selle ettevalmistamise lõpu juures (Laid 1997 [1931]: 99). Selles artiklis, mis on suunatud eeskätt eesti humanitaaridele, annab Laid üksikasjalikult teada Venemaa kultuuri- ja teaduselus toimuvatest reformidest, muuseumide näitustest ja rahvateadusliku uurimistöö keskustest, nende tegevusplaanidest ning üldisemalt teadusasutusi ja ülikoole puudutavatest ümberkorraldustest. Muu hulgas saab lugeda teaduse tsentraliseerimise kavast ja Vene ja välismaa teadlaste kontaktidest. Nimelt kirjutab Laid, et Ainelise

14 Laidi pikaajalised viibimised Venemaal aastatel 1927–1931 on seni käsitlemata, samas on leidnud äramärkimist tema ekskursioon koos teiste eesti muuseumispetsialistidega Leningradi ja Moskvasse 1940. aasta hilissügisel, et tutvuda Nõukogude muuseumide ja teadusasutustega ning nende juhtimisstruktuuridega (Russow 2021: 60).

Kultuuri Ajaloo Akadeemia juurde kavatsetakse luua büroo, mis hakkab pidama ühendust välismaa erialaste organisatsioonide ja muuseumidega. Ta lisab, et praegu ei arvestata Venemaal üksiku teadlasega, seega jäävad kõrvale ka otsene teaduslik läbikäimine ja vastastikused konsultatsioonid välismaa ja Nõukogude teadlaste vahel. Uue kava järgi peaksid välismaa teadlased ja organisatsioonid neid huvitavates küsimustes pöörduma otse akadeemia poole ning teadustöö muinasteaduse alal peaks siis põhimõtteliselt üle kogu Venemaa olema edaspidi koondatud riikliku keskasutuse kätte, kes esindaks seda ala teataval määral monopolistina ka väljaspool (samas: 95–96). Samas jääb artiklist mulje, et Laid kui uurija tervitab teadusliku ainestiku tsentraliseerimist. Ta näitab Nõukogude teadus- ja muuseumimaastikul toimuvaid uuendusi üsna positiivses võtmes.

1931. aasta kolmekuulisest uurimisreisist Venemaal kõneles Laid ka Õpetatud Eesti Seltsis (ÕES) peetud ettekandes, kus kiitis Nõukogude muuseumide väljapanekuid ning andis mõista, et Nõukogude muuseum on määratud rahvale ja sellel on kasvatuslik ülesanne. Samas väitis ta, et näitustel on ka halbu külgi: kõikidesse väljapanekutesse on põimitud tänapäev, mistõttu on segi paisatud etnograafiline ja mitteetnograafiline aines, eesmärgiks näidata praegusaja paremust. Samuti rääkis ta Vene muuseumi etnograafilisest teatrist kui uuest nähtusest Vene kultuuris – olles ühtlasi nii teater kui muuseum, püüab see piltide, muusika ja teksti kaasabil anda edasi teatava territooriumi kombeid, vanasõnu jne. (Uuelaadilised muuseumid ... 1931) Üldiselt näitab Laid nii artiklis kui ka ettekandes Venemaa kultuuri- ja teaduselus toimuvaid uuendusi üsna positiivses võtmes, vaikides drastilistest muutustest, mis toimusid 1920.–1930. aastate vahetusel Nõukogude Liidu teadusmaastikul (teaduse tsentraliseerimine, bürokratiseerimine ja totaalne ideologiseerimine, rahvusvaheliste kontaktide piiramine, teadlaste tagakiusamine ja arestid, reaalteaduste prioritseerimine sotsiaal- ja humanitaarteaduste arvel, etnoloogia kuulutamine kodanlikuks libateaduseks ning arheoloogia ja etnograafia – ajaloo abiteadusteks jmt) (vt Pertšjonok 1991; Golovnev 2018: 26–27; Solovei 2022: 61–62). Laid, kes eri aastatel viibis pikaajaliselt Venemaal, sai kindlasti tunda ja kogeda nõukogude elukorralduse ja teadusmaastiku erinevaid tahke, kuid kriitikat ja pisimaidki vihjeid nendele drastilistele muutustele tema sõjajärgsetest kirjutistest ei leia (vrd Laid 1997 [1961]: 427). Olukorras, kus Tallgren juba 1928. aastal kritiseeris avalikult Venemaa teaduse ideologiseerimist ja välismaal publitseeritavate nõukogude teadlaste tagasikiusamist ning sattus seetõttu ühes enda toimetatud ajakirjaga Eurasia

Septentrionalis Antigya¹⁵ Venemaal põlu alla (Saksa, Taatviksainen 2012: 357–358, vt ka Hudjakov 1931; Palvadre 1931), tekitab Laidi positiivne toon Venemaal toimuva suhtes küsimusi. Kas väljendus selles tema soov pääseda ka edaspidi Venemaale ja kartus sattuda samasse olukorda kui tema juhendaja?¹⁶ Või oli see soov sekkuda Eesti muuseumimaastikul toimuvasse, näidates Venemaa kogemuste põhjal, kuidas seda korraldada? Eestis ei olnud tollal ühtki riiklikku muuseumi, valdav osa muuseume kuulusid seltsidele ja ühingutele, eri asutuste vahel oli jaotud ka muinasvaradega seotud töö ning kogude killustatus raskendas uurimistööd (vt nt Schmiedehelm 1937 [1935]). Või oli see VOKSi (*Всесоюзное общество культурной связи с заграницей* ehk Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Ühing) mõju? Just selle asutuse kutsel külastasid tollal Nõukogude Liitu teiste riikide kultuuritegelased. 1925. aastal kultuuridiplomaatia arendamise egiidi all asutatud poliitilis-propagandistliku ühingu eesmärgiks oli nõukogudesõbralike tegelaste väljaselgitamine, poolehoidjate värbamine ning nende abil Venemaa kohta soodsa ja kultuurilembese pildi kujundamine välismaal (Karjahärm, Sirk 2001: 377–378).¹⁷ Noore mehe ja alustava teadlasena, kes oli uurimisteemaks valinud soomesugu rahvaste arheoloogia ja kelle õlgadele usaldati Eesti teaduse soome-ugri suuna loomine, otsustas ta ilmselt vaikida Venemaal toimuvast, millesse ei saanud ise sekkuda ega kuidagi muuta. Esmajärguline oli siiski Eesti riigi ja eesti rahvusteaduste käekäik.

Ülikooli stipendiaadina tegeles Laid 1927.–1931. aastal põhiliselt arheoloogiaalase väitekirjaga ning 1929. sooritas ta ka suulise doktorieksami. Aga arheoloogia doktoritöö ei saanudki valmis. 1932. aastal taotles Laid hoopis etnograafiamagistri kraadi, esitades selle taotlemiseks töö *Mordvalaste etnograafiliste sõlgede ajalugu*¹⁸.

15 Ajakiri, mida Tallgren toimetas alguses koos Uuno Taavi Sireliusiga ja hiljem koos Ilmari Mannineniga, ilmus aastatel 1926–1938, kokku 12 numbrit. See oli üks juhtivaid muinasteaduslikke ajakirju Euroopas, kus avaldati analüütilisi uurimusi ja muid materjale Venemaa ja Ida-Euroopa arheoloogia ja etnoloogia kohta saksa, prantsuse ja inglise keeles.

16 Tallgren pääses uuesti (ja viimast korda) Nõukogude Liitu 1935. aastal. Tema tollaseks reisikaaslaseks oli Harri Moora (Salminen 2008: 131–132; 2019: 217; Saksa, Taavitsainen 2012: 358).

17 Salminen mainib 1927. aastal VOKSile adresseeritud kirja mustandit, milles Laid selgitab, et valmistab ette väitekirja Muromi ala noorema rauaaja teemal ja peab selleks tegema uurimistööd Moskvast, Vladimiris, Muromis ja mujal (Salminen 2014: 84–85). Töenäoliselt jõudis kiri adressaadini, sest Vene viisa, kuigi hilinemisega, Laid sel aastal sai.

18 Mordva naiste traditsioonilise rõivastuse ajalooga seotud teemat käsitles Laid ka hiljem kahes saksakeelses artiklis. Nagu esimene

Retsensendid, kelleks olid etnograaf Ferdinand Leinbock (alates 1935 Linnus) ja keeleteadlane Julius Mark, olid töö sisu hinnates üsna napsõnalised. Leinbock kirjutab:

Autor käsitleb käesolevas töös sama teemi, mille üle ta juba 1926. a. kirjutanud ERM-i Aastaraamatus II. Võrreldes viimasega, on autor oma käsikirjas esitanud rohkesti uut materjali ja on uuritavad sõlgedesarjad ka ajas ligi 10 sajandit kaugemale tagasi suutnud viia. Selle tõttu omab käesolev kirjutus uue ja iseseisva töö väärtuse, mille tulemused samuti on uued ja huvitavad.

Käsiteldavate sõlgede tüpoloogiline analüüs ja arenguread nagu esit. näit. tab. XIV, näivad allakirjutanule vastuvõetavaina. Mis puutub aga tüpoloogia teel saadud tulemuste kontrollimisse ja dateerimisse leiusuhete abil, millele pühendatud suurem osa tööst (lk. 11–33), siis ei saa ma ennast selle arvustamiseks küllalt kompetentseks pidada. Kontrollimist raskendab veel see, et käsitletav arkeoloogiline materjal suurelt osalt on avaldamata ja säilib mitmel pool Vene muuseumites, nii et hra Laidi'i siinesitatud andmestik on nende kohta ainukene kättesaadav.

[---] Oma kogult (34 lk. + tabelid) on käesolev töö märksa lühem seni minu teades etnograafia alal esitatud magistritöödest, kuid kuna siin on tegemist ainult lisakraadi taotlemisega juba olemasolevale magistriastmele, siis ei tarvitseks see olla mõõduandev.

Kokkuvõttes arvan, et käesolevat tööd, vaatamata tema osaliselt arkeoloogilisele sisule, võib tunnistada magistritöö vääriliseks etnograafia alal, kuna autor osutab küllaldast soome-ugri rahvaste, eriti nn. volgasoomlaste ainelise kultuuri ja sellega ühenduses olevate probleemide, muuseumimaterjali ning kirjanduse tundmist.

Tartus, 28. mai 1932. F. Leinbock. (RA EAA.2100.1.6911, l 40)

Kumbki oponent ei pidanud ennast küllalt kompetentseks selle töö hindamiseks, kuid andsid tööle siiski „väga hea“ hinde ja tunnistasid uurimuse etnograafia magistrikraadi vääriliseks (samas: l 38, 43). Seega sai Laidist kahekordne magister.

Mis sai aga arheoloogia doktoriväitekirjast ja miks Laid tegi sellise sammu? Siinkohal tuleb nõustuda Ilmar Talvega, et see

artikkel ja magistritöö, on needki valminud arheoloogilise ja etnograafilise materjali põhjal (vt Laid 1949; 1950).

samm oli ilmselt dikteeritud soovist ülikooli stipendiumi edasi saada, mis ka õnnestus.¹⁹ Et see samm olenes osalt ka materjalist, mida uute reisi kaudu ei olnud enam võimalik täiendada, osalt aga ka sellest, et Laid ei suutnud jääda kõrvale ühiskondlike, poliitiliste ja kultuuriliste küsimuste arutamisest, mis kõik tema tööaega ja jõudu killustasid (Talve 1997 [1962]: 459). Samas mainib Talve, et Laid jätkas tööd oma doktoriväitekirja kallal veel sõja-aastal 1942, kuni Eestist lahkumine selle lõplikult katkestas. Seda, et Laid tegeles doktoriväitekirja koostamisega veel ka 1942–1943 ERMi direktori kohuseid täites, mainib ka Viires (1991: 667). Pole selge, mis alal ja mis teemal pidi tulema Laidi doktoritöö.

Ülikooli stipendiaadiks olemise aja lõpul, aastatel 1933–1934, osales Laid Eesti Kirjanduse Seltsi välja antud kogumiku „Eesti ajalugu I“ (1935) koostamisel. Ta oli raamatu Eesti nooremat rauaaega käsitleva osa kaasautor (koos Harri Mooraga). Osa peatükke kirjutati kahasse, piiridest ja naaberrahvastest, ühiskondlikust korraldusest, maajaotusest ja keskustest, sõjandusest ning usundist kirjutas Laid üksi (vt Moora, Laid jt 1935: 139–269). Kuigi Ilmar Talve nimetab selle töö „Eesti muinaslinnade“ kõrval Laidi teiseks tähtsamaks teaduslikuks saavutuseks arheoloogia alal (1997 [1962]: 459), esineb Laid siin korraga nii arheoloogi kui etnograafina, kasutades kultuuriajaloolisele uurimisele omast interdistsiplinaarset lähenemist.

Laid etnograafia õppejõuna

Laidi kaldumine etnograafiasse oli ilmselt kalkuleeritud samm. Ajal, kui TÜ Eesti ja naabermaade muinasteaduse professori kohusetäitjaks (ja hiljem professoriks) oli alates 1930. aasta veebruarist Harri Moora, oli etnograafiadotsentuur (hiljem professuur) Ilmar Mannineni lahkumise järel veel vakantne. Tõenäoliselt nägi Laid võimalust see koht endale saada. Niisiis esitas Laid 1930. aasta sügisel teaduskonnale avalduse määrata ta teaduslikuks stipendiaadiks etnograafia alal üheks aastaks, alates 1. jaanuarist 1931. Nii ka tehti. Oma sooviavaldust põhjendas ta sellega, et tema uurimisteema „Muuroomi ala noorem rauaaeg“ kuulub muinasaja lõppu ja omab rohkesti kokkupuuteid Kesk-Venemaa poolmuinasaegete kalmete ja sama ala etnograafilise ainesega, mistõttu tal oleks vaja tutvuda ka etnograafilise võrdlusmaterjaliga. Laid kirjutas, et arheoloogia ja etnograafia, moodustades ainelise

19 Ilmselt mõttes Talve stipendiumi edasise saamise all tasu, mida maksti nn poststipendiaatidele õppe- ja muude ülesannete (näiteks raamatu koostamine) täitmise eest.

kultuuri käsitlemisel teatud terviku, on seni püsinud mõnevõrra lahus ja erialade vahele on jäänud ajaliselt lai vahevöö, mis pole leidnud käsitlemist ei arheoloogide ega etnograafide poolt. Seni uurimata piiriala näis talle pakkuvat rohkesti huvitavaid probleeme, sh teiste eesti rahvuslike teaduste seisukohast lähtudes. Laid kirjutas samas, et sellest tulenevalt tõuseb üles „huvitav meetodiline küsimus, nimelt võimalus anda etnograafiale meetodiliselt teatud ajaloolis-arkeoloogilist alust ja teiselt poolt tõenäoliku võimalus elustada arkeoloogilist ainekku etnograafiliste paralleelide ja probleemide lisandamise kaudu“ (RA EAA.2100.1.6911, l. 69/69p, 70). Selle mõttega on hästi kooskõlas ka Laidi poolt 1931. aasta detsembris ÕESI ettekandes kõlanud väide, et Venemaa muuseumide väljapanekutes on positiivseks muutuseks erialade liitumine, näiteks etnograafia ja arheoloogia. Etnograafia annab nii-öelda liha arheoloogia kondikavale. Sageli on juurde liidetud ka rahvaluulet ja kunsti, et iseloomustada teatavat miljööd. Niisuguste olustikkude pildi andmine mõjub eriti hästi arkeoloogiliste väljapanekute juures, siin muutub publikule muidu igav aine elavaks. (Uuelaadilised muuseumid... 1931) Huvitaval kombel on nii avalduses kui ka ettekandes arheoloogiat näidatud mõnevõrra igavana. Kas see on vihje sellele, et selleks ajaks oli Laid täielikult kaotamas huvi „puhtarheoloogia“ vastu ning uurimiseks võetud teema ei tekitanud enam sisemist põlemist?

Samas 1930. aasta sügisel teaduskonnale esitatud avalduses ütleb Laid, et paralleelselt stipendiumiga oleks ta nõus lugema kursust „Soome-ugri rahvad muinasteaduses ja etnograafias“ 2 tundi nädalas, ja kui stipendiumi ei anta, siis eespool mainitule lisaks veel kursust mõne soomesugu rahva ehete ajaloo teemal 2 tundi nädalas, ehk kokku 4 tundi nädalas. Et tema samm oli kooskõlastatud Harri Mooraga, näitab viimase kiri filosoofiateaduskonnale, kus ta teeb ettepaneku anda mag Laidile õppeülesandeks lugeda 2 tundi eespool mainitud „Soome-ugri rahvad muinasteaduses ja etnograafias“. Põhjenduseks mainis Moora, et „1) loenguid etnograafias selle aine kohta on teaduskonna õppetöö kohalt tingimata vaja; 2) dr. Mannise lahkumise järgi pole loenguid selles aines peetud; 3) praegu pole kedagi teist kompetentset isikut, kes neid loenguid oleks nõus pidama“ (samas: l 68, 69/69p).

Tegelikult saigi Laidist pärast Mannineni Eestist lahkumist üks peamisi etnograafialoengute pidajaid Tartu ülikoolis aastatel 1930–1936. Samal ajal pidasid loenguid magistrid Ferdinand Linnus (aastatel 1929–1938) ja Gustav Ränk (aastatel 1934–1944), kes tegid seda nagu Laidki õppeülesande täitjatena, lähtuvalt eespool mainitud teaduslike stipendiumide saamise määrustikust, Ränk hiljem ka professorina. Näitamaks, mida tulevastele rahvateadlastele

1930. aastatel õpetati, toon järgnevalt nende loengute teemad. Kõige mitmekesisem oli Laidi teemavalik: „Põhja-Venemaa, eriti Muuromi ala noorem rauaaeg“, „Ainelise kultuuri algeid“ (muinasteadlastele ja etnograafidele), „Soome-ugri rahvad muinasteaduses ja etnograafias“ (muinasteadlastele ja etnograafidele), „Ülevaade Siberi rahvaste etnograafiast“, „Sissejuhatus üldetnograafiasse“, „Soome sugu rahvaste vanem etnograafia“, „Ülevaade venelaste etnograafiast“, „Mordvalaste ja maride kõnnete ja ehete ajalugu“, „Ülevaade Eesti etnograafiast ERMi kogude varal“, „Ülevaade Eesti rahvariistest Eesti Rahva muuseumi kogude varal“, „Eesti rahvarõiva topograafiline jagunemine“, „Eesti talupojamajandus ja tehnika“, „Läänemeresoomlaste elukohad ja aineiline kultuur muinasteaduse ning rahvateaduse valgustusel“, „Meeste ja naiste töö tehnika eesti etnograafias“. Lisaks loengutele juhtis ta eri astme seminare, mille teemadeks olid „Eestlaste etnograafilised ja ajaloolised ehted“, „Valitud küsimusi Eesti ja üldiselt etnograafiast“. (ERM A, n 1, s 542, Ülikooli loengute kava 1932/II: 12; Ülikooli loengute kava 1937/II: 14) Linnusel ja Rängal, kes mõlemad kirjutasid doktoritöö etnograafias ja töötasid samal ajal ERMis, jäi loengute arv väiksemaks, seevastu juhendasid nad rohkem praktilisi töid. Linnus korraldas seminare eesti rahvakunstist, rahvaomasest tehnoloogiast, ehitistest, söögimajandusest ja elatusaladest ning pidas loenguid „Museoloogia ühes praktiliste harjutustega“ etnograafia, muinasteaduse ja kunstiajaloo üliõpilastele, „Eestlaste aineiline kultuur 18.–19. sajandil“, „Euroopa ja eriti soome-ugri rahvaste mesinduse ajalugu“ (RA EAA. 2100.2b.41). Ränk pidi lisaks eespool mainitud praktilistele harjutustele pidama loenguid teemadel „Eesti rahvakultuuri areng alates 17. sajandist kuni 19. sajandi alguseni“, „Etnograafilisi paralleele kesk- ja Ida-Euroopa taluehitistes, eriti silmaspidades Eesti ehitisi“, „Valitud küsimusi eesti etnograafiast“, „Võrdlev ülevaade soome-ugri rahvaste etnograafiast“ (RA EAA.2100.2.1023). Ränga ja Linnuse teemad jäid valdavalt Eesti-keskseks, Laidi omad olid seevastu mitmekesisemad, käsitledes nii Eesti kui ka laiemat soome-ugri temaatikat. Samas ei saa aga öelda, et etnograafia oli 1930. aastatel tudengite seas väga populaarne (vt ka Ränk 1936: 122–123). Nii näiteks varieerus Laidi kursuste kuulajate arv eri aastatel ühest kaheksani (RA EAA.2100.2.492, l 97, 100, 103, 104, 107/107p), palju rohkem kuulajaid ei olnud ka Gustav Rängal²⁰ – tema

20 Laid ja Ränk olid teatud mõttes konkurendid. Selles kontekstis väärib tähelepanu Laidi retsensioon Ränga raamatule *Vana-Eesti rahvakultuur* (1936), mida ta nimetab „igale meie rahvaomasest kultuurist huvitatule oma vähenõudlikkuses huviga loetavaks teoseks“ (Laid 1997 [1936]: 156). Laid toob välja terve rea puudusi, alates raamatu metodoloogilisest struktuurist lähtuvast teemade valikust kuni

1934.–1939. aasta kursustest populaarsemateks (kuni 12 osalejat) olid „Etnograafilisi harjutusi eesti keele õppijaile“ ja „Valitud küsimusi eesti etnograafiast“ (loengud ja harjutusi neile üliõpilastele, kes soovisid töötada etnograafilise traditsiooni uurimise alal maal) (RA EAA.2100.2.1023. l 1, 2, 42, 43). Laidi, Linnuse ja Ränga loengute loetelu näitab, kui lai oli nende teaduslik amplituud, teisalt aga viitab see asjaolule, et õppeülesande täitjad lähtusid teemade valikul pigem neid endid huvitanud valdkondadest.²¹ Ühtlasi kõneleb nimekiri sellest, millised metodoloogilised suundumused valitsesid tollases Eesti etnograafias, mis kindlasti ei olnud vaba välistest mõjutustest. Etnograafialoengute pealkirjades võib aimata erinevaid voolusid, mis olid omased tolle ajastu rahvateadusele: vana äraproovitud geograafilis-ajaloolist ja esemelis-tüpoloogilist võrdlevat analüüsi ning difusionistlikest teooriatest lähtuvat kultuurigeneetilist lähenemist, mis püüab selgitada, tuvastada, määrata ja rekonstrueerida kultuuride ja üksikelementide ruumilist jaotust, nende päritolu, liikumisteed ja ajalist raamistiku (vt Manninen 1924: 530–532; Zelenin 1928; Leinbock 1930: 50–51). On tunda tollal eriti põhjamaade etnoloogias harrastatud uurimuste mõjutusi, kus võimalikult põhjalikult süvenetakse kitsalt valitud teema üksikasjadesse, kasutades seejuures nii ajaloolisi, etnograafilisi, arheoloogilisi kui ka keelelisi andmeid (Vilkuna 1938²²; vt ka Ränk 1937: 115–116), samuti Venemaal ja Euroopas laiemalt juurduma hakanud tehnoloogia-alaste uurimuste mõjusid (vt Naši zadatši... 1931: 3–4; Benfoughal 2017: 55), – Linnuski on kirjutanud, et sõna „etnograafia“ all mõistetakse eesti teaduses ainelise rahvakultuuri uurimist, mis saksa keeles võib umbkaudu vastata terminile „ergoloogia“ (Linnus 2005 [1938]: 343), ehk materiaalse kultuuri ajalooga seotud distsipliini, mida akadeemilises teaduses käsitletakse koos materjalialajaloo, töövõtete, vahendite ja tehnoloogiatega, arvestades seejuures sotsiaalsete ja religioossete aspektide ning kombestiku ja tavade mõjuga nii kodutööle kui ka tootmisprotsessidele. (Slovar 2005) On näha, et eesti etnograafid ei rahuldunud üksnes esemelise kultuuri puhttüpoloogilise uurimisega, vaid püüdsid anda ainelisest kultuurist laiemat pilti, hõlmates sellesse vaimse ja sotsiaalse

üksikesemete käsitluste juures leiduvate „komistusteni“ ning asetab kahtluse alla autori pädevuse mõningate teemade käsitlemisel. Laidi retsensiooni järgi võiks järeldada, et tegemist on üsna ebaõnnestunud teosega.

21 Olgu siin märgitud, et Ränga doktoritöö käsitles Saaremaa taluehitisi ning Linnuse oma Eesti vanemat mesindust.

22 Kustaa Vilkuna retsensioon F. Linnuse tööle „Eesti vanem mesindus“, 16.3. 1938 (RA EAA.2100.2b.41, l 80/p).

kultuuri aspekte, terminoloogiat ning otsides ühilduskohti soome-ugri ja teiste naaberrahvastega. Tegelikult toimus sama ka eesti arheoloogias (vrd Jaanits 1991: 36) ning piirid etnograafia ja arheoloogia vahel olid muutumas nähtamatuks.

Septembrist detsembrini 1934 oli Laidil võimalus täiendada end Rootsis. Stockholmis Põhjamaade muuseumi (*Nordiska museet*) juures tegutses alates 1931. aastast Balti Instituut, mille sihiks oli Baltimaade teadusliku ja kultuurilise koostöö edendamine. Instituut võimaldas Läänemeremaade teadlastele stipendiume teadustööks Rootsis. 1934. aasta kursuse teemaks oli etnoloogia ning Eestist võtsid sellest osa Ferdinand Linnus ja Eerik Laid. Linnuse reisi rahastas Eesti Kultuurkapital, Laid sai stipendiumi Rootsist (RA EAA.2100.2.492, l 151; E. Rahva Muuseumi juhataja... 1934). Kursuse kavasse kuulusid rahvateaduslikud loengud korraldajate ja osalejate endi poolt, etnograafia-, murde- ja rahvaluulekogudega tutvumine ning enam kui 3000 kilomeetri pikkune ringsõit ja ekskursioonid Rootsi suurematesse linnadesse, kultuurikeskustesse ja provintsimuuseumidesse. Nelja-kuulise kursuse jooksul külastasid teadlased ligi 100 muuseumi, sh Rootsis laialt levinud vabaõhumuuseume, aga ka Taani Rahvusmuuseumi Kopenhaagenis (Laid 1997 [1935]). Samuti võtsid nad osa pidulikest teadus- ja kunstisündmustest ning Baltimaade (Eesti, Läti, Leedu, Soome, Poola) konsulite korraldatud vastuvõtust (Balti–Skandinaavia teadlaste... 1934). Kahtlemata mõjus Rootsi muinsuskaitse ja muuseumide töökorraldusega tutvumine Laidile väga inspireerivalt, Rootsi sai tema jaoks etaloniks, mille poole peab Eesti pürgima (Laid 1997 [1936a]: 154). Ühtlasi kujunes sellest kursusest üks versta-post Laidi elus, mis mõjutas tema sõprust Tallgreniga. Nimelt, Laidi arheoloogia-alane doktoritöö ei olnud juba paar aastat edenenud, Laid ise viibis sel ajal aga „enamjaolt etnograafide seltskonnas“ (Salminen 2014: 192, viitab Harri Moora kirjale Tallgrenile). Stockholmis Balti Instituudist naastes peatus Laid Helsingis, kus tema ja Tallgreni vahel tekkis suur vaidlus, mis viis nende tiheda kirjavahetuse ja lähedaste suhete katkemiseni (samas: 184).²⁵ Ilmselt tundis Tallgren

25 Salminen toob esile Laidi kirja, mis on kirjutatud 1935. aasta veebruaris enne Tallgreni 50. sünnipäeva. Laid küsib kirjas, kas nende sõprus on pärast viimast kohtumist Helsingis palju muutunud, ning vastab enda nimel: „Võib-olla teataval määral, sest ma pole kunagi varem tundnud nii suurt vastutust oma enese käekäigu eest kui siis ja nyd.“ Laid arvates olid neist saanud võrdsed, „kes yksteise kõrval käivad ja mitte enam yksteisest rippuvaks nagu see seni vahel on olnud“. Laid palus Tallgreni mitte välja lugeda tema sõnadest kibestumist ega pahameelt, sest juhtunu oli loomulik. Ta lootis, et Tallgren ei süüdistaks ennast selles, mida ta Laidile ütles. Iga inimene peab kõigepealt ise vastutama eelkõige enda eest, ja et tänu

end petetu ja kibestununa, sest tema suur lootus koolitada Laidist uue põlvkonna teadlast, kes võiks jätkata tema tööd Venemaa ja Ida-Euroopa arheoloogias, ei kandnud vilja. Teisalt, osalemine Balti Instituudi kursustel ning lähedane tutvus selle juhi professor Sigurd Erixoniga (1888–1968), samuti kursustel loodud sidemed teiste Baltimaade ja Soome teadlastega omandasid suure tähenduse hiljem, kui ta 1944. aastal asus elama Rootsi. Kogu tema sõjajärgne teadustegevus oli seotud 1940. aastal *Nordiska Museet*’i juurde loodud rahvateadusliku instituudiga (*Institutet för Folklivsforskning*), mida juhtis Erixon. Seal valmisid tema doktoritöö viljakuivatusviisidest ja -seadistest ning temaatilised artiklid. Samuti oli ta üks Erixoni juhtimisel valminud Rootsi rahvakultuuri atlase (*Atlas över svensk folkkultur I. Materiell och social kultur*, 1957) koostajatest ja toimetusekretär (vt Talve 1997 [1962]: 461–464; Viires 1991; 1998: 691–703; Metslaid 2019). Ajast ette rutates, ka oma viimastel elupäevadel oli ta tegemas instituudi jaoks välitööd – olles uurimisreisil, sattus Laid 15. septembril 1961. aastal autoavariisse, kus sai koheselt surma.

Muinsuskaitseinspektor ja muuseumijuht

Laid hindas väga kõrgelt oma kuulumist sõjaeelssesse ERMi peresse²⁴ – lisaks tudengiaja etnograafiaõpingutele ja Tartu ülikooli õppeülesande täitjana etnograafiaolengute pidamisele, mis toimusid tollal muuseumi ruumides Raadil, oli Laid muuseumiga ametlikult seotud alates 1930. aastate algusest ERMi Sihtasutise hoolekogu liikmena ja selle esindajana ERMi teaduslikus komisjonis. 1935. aasta septembris sai temast ERMi asjaajaja (see aeg jäi lühemaks kui aasta), ning alates jaanuarist 1941 kuni 1943. aasta augustini, mil ta pages Soome, oli ta muuseumi direktori asetäitja (nõukogude ajal) ja ka muuseumi ajutine korraldaja (saksa võimu ajal). Kuid vahepeal, 1936. aasta maist kuni 1940. aasta lõpuni, oli Laid haridusministeeriumi teaduse ja kunstide

Tallgreni sõnadele tundis ta peaaegu positiivset enda eest vastutamise tunnet. Miski vestlusest ei jätanud muljet, et nende vana sõprus oleks nõrgenenud, Laid oli isegi valmis järeldama, et nende senised suhted on nüüdseks vabanenud väljaütlemata kunstlikkusest, mis oli neid painanud. Sünnipäeva puhul pakkus Laid sõbrale kätt ja palus kõik juhtunu unustada. „Mis ma olen, see ma olen, ma ei saa midagi muud teha. Eks tulevik näitab, mis ma saan.“ Ühtlasi tänas ta kõige positiivse eest, mida Tallgren oli talle aastate jooksul andnud ning soovis õnne ja edu töös. (Salminen 2014: 184)

²⁴ Muuseumiperre kuulumisele viitab ta korduvalt näiteks Helmi Kurrikule saadetud kirjudes (AK 12-59-6).

osakonna muinasvarade (hiljem muinsuskaitse) inspektor ja ühtlasi ka sama osakonna direktori alaline asetäitja. Seejuures inspektoriks nimetamine toimus väga kiiresti – sooviavalduse asuda muinasvarade inspektori kohale esitas Laid 7. aprillil ning juba 9. aprillil tuli otsus, et ta on alates 1. maist palgatud inspektori ametikohale ja sama kuu lõpupoolel sai temast ka osakonna direktori, ajaloolase Juhan Vasara (1905–1972) asetäitja. (ERM A, n 1, s 542) Suure intelligentsi ja soliidse teadusliku ettevalmistusega oli Laid tollal üks pädevamaid inimesi sellele kohale.

Täiendatud muinasvarade seadusega 1936. aastal loodud muinsuskaitseinspektori amet²⁵ omas väga laialdast tegevusvälja ja olulisi funktsioone üle kogu maa. Laidi enda sõnul oli muinsuskaitseinspektori ülesandeks

muinsuskaitse tegelik korraldamine ning juhtimine, kavade ja aruannete koostamine sel alal ning koos maakonna muinsushooldajatega ning muinsuskaitse usaldusmeestega otsene järelevalve teostamine kohtadel. [...] Kogu muinasvarade kaitse avara tegevusala jaoks on ette nähtud ainult üks palgaline tööjõud, muinsuskaitse inspektor, kes siis paratamatult peab olema sel alal nii juhtivaks töötajaks, järelevalveametnikuks, administraatoriks kui ka kantseleijõuks. [...] muinsuskaitse inspektori tegevuspiirkonda kuuluvad neli iseseisvat distsipliini (muinasteadus, kunstiajalugu, ajalugu ja etnograafia) ... (Laid 1997 [1936b]: 148)

Kahtlemata pakkus uus amet Laidile suuri väljakutseid isiklike ambitsioonide ja organiseerimisvõime rahuldamiseks, tema suurt indu võis kohe tunda näiteks kinnismuististe restaureerimise elavnemises nii linnas kui maal. Nii korrastati Põltsamaa lossi marmorsaal, võeti ette ulatuslikke restaureerimisi ja väljakaevamisi Padise kloostri varemetes ja konserveeriti Pärnu ordulossi alusmüürid. Eesti ja Rootsi kunstiajaloolaste koostöös tehti kaevamistöid Pirital kloostrikiriku juures. Arheoloogiliste leidude registreerimise, ajalooliste mälestusmärkide inspekteerimise ja ehitusmälestiste säilitamise kõrval tegeles Laid 1939.–1940. aastal ka ümberasumiseks valmistuvate baltisakslaste kunsti- ja kultuurivarade saatuse otsustamisega, kus vaidlused kunstiteoste ja käsikirjade tulevase asukoha pärast olid üsna

²⁵ Tallgren oli muinsuskaitseinspektori ametikoha loomise vajadusest kirjutanud juba 1920. aastatel. Ühe variandina pakus ta selle ameti loomist ERMi juurde (Tallgren 1927: 131). Eesti muinsuskaitse kujunemisest ja muinsuskaitseaduse väljatöötamisest vt Schmiedehelm 1937; Jõekalda 2009; 2010; Kangor 2022: 52–53.

teravad ja võisid kesta kuude kaupa. Seejuures Laidi põhimõtteks oli, et kultuurivarad peavad igas olukorras jääma nende sünnimaale. (Tuulse 1961; vt ka Talve 1997 [1962]: 459–460; Tvauri 2006: 252–254) Sõjajärgel ajal, kui Eestis käis ideoloogiline sõda „oma“ ja „võõra“ kultuurivara ning baltisakslaste ja teiste võõrvallutajate ülemvõimuga seostatud vanema ehitus- ja kunstipärandi säilitamise vajalikkuse üle²⁶, oli Laidil seisukoht, mis kõlab aktuaalsena ka tänapäeval:

[---] on põhiliselt ekslik, kui hakatakse ajaloolisi mälestusmärke, mis igaüks omal viisil on erapooletuks dokumendiks, ajajärku iseloomustavaks ürikuks, hindama ainuüksi nende omaaegse kuuluvuse järgi ühele või teisele rahvusele või seisusele. Ajalugu ei saa olematuks teha ja selle tahtlik ilustamine või võltsimine ei anna tunnustust ei julgusest ega aususest. Surnud, oma aja äraelanud esemete ning sümbolite kartuses, nende vastu viha kandmises peegeldub ennem rahvuslik alaväärsustunne, eneses mittekindel olek kui iseteadvus. Me oleme suveräänsed peremehed omal maal; Vabadussõda võitis meile selle lõplikult. Kas peame uuesti varemeid võitma? Või on need hooned ja varemed meile, nagu kõigile kultuurirahvaile, teadusliku ning kunstilise väärtusega materjal, mida kasutavad meie oma rahvuslik teadus kui ka üldine teadus? Viimane seisukoht on allakirjutanu arvates niihästi loogilisem kui ka õigem. (Laid 1997 [1938]: 198)

Laidi tollaegne ajakirjanduslik selgitustöö muinsuskaitse eesmärkidest ja muinasleidude tähtsusest on täis „1930. aastate rahvusriiklikule uhkusediskursile“ (Undusk 2007: 18) omast pateetikat, kuid tema põhimõtted, et kultuurivara peab jääma oma sünnimaale ja ajalugu ei saa olematuks teha, on tänapäevalgi asjakohased. Sõjajärgel ajal oli Laid üks tähtsamaid isikuid riigi kultuuripoliitilisel maastikul, kes põhimõtteliselt valdas kogu teavet sellest, kus ja kelle käes kultuurivara asub, ning omas samas ka teatavat võimu otsustamaks selle vara saatuse üle. Ametist lähtuvalt koondas ta enda ümber suure usaldusmeeste võrgustiku, kes olid abiks vara üle valve teostamisel.

1940. aasta juunipöörde ja Eesti liitmine Nõukogude Liiduga sama aasta augustis tõid kaasa suured ümberkorraldused ühiskonnas, sh tollasel muuseumimaastikul. 23. augustil 1940 kuulutati välja eramuuseumide riigistamise seadus, millega kaasnes muuseumikogude liitmine ja ümberjagamine ning muuseumide nimede muutmine.

²⁶ Need küsimused tekkisid juba eesti esimese muinsuskaitse seaduse väljatöötamise ajal 1920. aastate alguses (vt lähemalt Kangor 2022: 52–53).

Toimus ka ERMi riigistamine ja jagamine kaheks iseseisvaks muuseumiks – riiklikuks etnograafiamuuseumiks ja riiklikuks kirjandusmuuseumiks. Kõige sellega seoses toimus hilissügisel (18. novembrist 3. detsembrini) Eesti muuseumispetsialistide õppereis Leningradi ja Moskvasse, et tutvuda Nõukogude muuseumide ja teadusasutustega ning nende juhtimisstruktuuridega. (Eesti Rahva Muuseum... 1947: 187–188; Peterson 1986: 16) Lisaks ERMi direktorile Ferdinand Linnusele osales sellel õppekursioonil ka Eerik Laid. Detsembri lõpul lahkus ta muinsuskaitseinspektori kohalt ja alates 1. jaanuarist 1941 asus tööle Riikliku Etnograafilise Muuseumi asedirektorina (ERM A, n 1, s 542).

Laidi kaasaegsed on tema tagasitulekut ERMi seostanud rahvuslikult meelestatud isikute kõrvaldamisega nõukogude riigistruktuuridest ning ekslikult väitnud, et muinsuskaitseinspektori koht likvideeriti, sest vastav amet oli Nõukogude süsteemis tundmatu (Talve 1997 [1962]: 460). Tegelikult säilitas Laid ümbernimetatud hariduse rahvakomissariaadis oma muinsuskaitseinspektori kohta kuni aasta lõpuni, hiljem täideti koht aga Laidi senise assistendi arheoloogiaõpilase Sulo Kaartiga (1915–1941), kellest oli saanud uue poliitilise korra aktiivne toetaja (Russow 2021: 60). Ka Laidi osa Eesti muuseumide reorganiseerimisel oli suurem, kui seni arvatud. Sellele viitab näiteks hiljuti ERMi arhiivi jõudnud Ferdinand Linnuse kirjavahetus kolleeg Helmi Üprusega, kus Linnus muuhulgas mainib, et just Laid „käsutas“ ja kaasas teda muuseumide varade inspekteerimis- ja ümberjagamisprotsessi²⁷ ja käis kaasas nende isikutega, kes „olla käinud enda esitlemas Moskva „sõbra“ pool“ kandidaatidena mitmetele ametikohtadele (ERM Ak 44–2–4, l 12, 18). Kirjavahetuses olev info on aga fragmentaarne ja nõuab edasist põhjalikumalt uurimist.

Kirjanik ja ajakirjanik Arvo Mägi, kes töötas ERMis detsembrist 1939 kuni jaanuarini 1940 ja maist 1940 kuni oktoobrini 1941²⁸, kirjutab oma mälestustes, et muuseumi abidirektoriks määratud Laid oli samal ajal ka „kaadrite osakonna juhataja“ ehk väga „kardetaval“ kohal, vastutades personali poliitilise meelsuse eest ja jagades „kõrgemalt poolt saadetud“ juhtnööre, kuidas tuleb käituda, et

27 Linnuse otsest kaasabi muuseumi nõukogude rajale suunamisel on maininud nii Ants Viires (1969: 378–379) kui ka Aleksei Peterson (2004: 42), seejuures Peterson on kirjutanud, et see oli vajalik samm, sest ERMi koosseis oli kasvanud, seda oli raske juhtida, ja initsiatiiv selleks tuli nii ülevalt kui altpoolt ning algul suhtuti ümberkorraldustesse ERMis soosivalt.

28 Vahepeal, jaanuari keskpaigast maikuu lõpuni 1940, oli ta komandeeritud Eesti Riigi Keskarhiivi, kus tegeles balti aadlisugude ajalooliste portreemaalide ja pildikogude, sh saksa korporatsioonide fotoalbumite, nimestike koostamise ja kopeerimisega (Mägi 2001: 135).

mitte lasta end provotseerida „praeguse korra vastastel“ (Mägi 2001: 147–150)²⁹. Samas ta kirjutab nõukogudeaegse muuseumitöö kohta, et bürokraatia kasvas kiiresti, tööaeg pikenes kuuest tunnist kaheksale, töö iseloomuks said paberiuputus ja pidev pitseerimine ning peamine tööaeg kulus aruannete koostamiseks ja likvideeritud organisatsioonide arhiivide ja muu materjali ülevõtmiseks. „Kvalifikatsiooni tõstmise kursus“, mis toimus muuseumis pärast Linnuse Moskvast käimist, oli tegelikult üldsõnaliste loosungite nämmutamine; seevastu osutus aga sisuliselt huvitavaks Linnuse korraldatud Tartu ajaloo uurimise ring, kus muuseumi töötajad esitasid temaatilisi ettekandeid; koos käidi erakorterites ja pärast referaati toimus „seltskondlik koosviibimine“. Kollektiiv oli aga kokkuhoidev ja avalikke kommuniste personali hulgas ei teatud olevat, aga salajasi muidugi ei teatud.

Foto 7.
Magister Eerik Laidi
loeng Tartus
Toomemäel,
Tartu ajaloo
tundmaõppimise
ringis.
Foto: Arvo Mägi, 1941.
ERM Fk 952:1

Esimeseks ülesandeks ERMi asedirektorina oli Laidile hariduse rahvakomissariaadi määratud üleriigilise muuseumi-teenistujate kvalifikatsioonitõstmise kursuse korraldamine ja juhtimine Tartus 1941. a aprillis, millest võttis osa rohkem kui 100 inimest kohalikest ja keskmuseumidest. Kursuse põhiline eesmärk oli muuseumide võrgu väljaarendamine, muuseumide tegevuse koordineerimine ning muuseumitöötajate omavaheliste kontaktide loomine. Lisaks ajastule omastele ideoloogilistele küsimustele (muuseumi ülesanded ideoloogilisel frondil; muuseumide osa Nõukogude kultuuri- ja hariduselus; ülevaade muuseumide võrgust ja muuseumidega seoses olevast haridusalasest seadusandlusest ENSVs jms), keskendus suur osa loengutest puhtpraktilistele teemadele alates

²⁹ Nõukogude võimuga tulnud muutusi kirjeldades märgib autor, et ametiasutustes olid eriametnikud personaliprobleemide jaoks (tavaliselt NKVD teenistuses olevad isikud). Neil oli tegelikult tihti asutuse juhataja positsioon ja sageli määrasid nad asutuse tööd ja tegevust (Mägi 2001: 144).

muuseumide ajaloost ja külastajate juhtimisest muuseumis kuni kogude korraldamise ja eksponeerimiseni; loengupidajateks olid oma ala spetsialistid, sh Tartu ülikooli õppejõud ja professorid. Kursuse kava nägi ette ka tutvumist kõigi Tartu muuseumidega. Kursusest kirjutas Laid ka Ajaloo Ajakirjas. Sealt leiab ehk põhjuse, miks nii Laid kui ka Linnus läksid kaasa okupatsioonivõimude korraldatud muutustega:

Sotsialistlik hariduspoliitika oli lühikese ajaga osanud üles tõsta ning lahendada probleemi, mis oli meil latentsena püsinud päevakorras juba pikemat aega. Juba kodanliku Eesti ajal oli tookordse kultuuripoliitika juhuslikkusele ja üksikute juhtivate isikute tujudest tingitud ulatuslikkudelegi kõikumistele vaatamata, ajajooksul tekkinud põhistatud tarvidus muuseumitöötajate üleriigiliseks kokkutulekuks, et ühelt poolt kooskõlastada tookord eriti hajumisohus olevat eri muuseumide koostööd ning teiselt poolt püüda kaasa aidata ka muuseumiteenistujate kutsehariduse probleemide lahendamiseks. Küsimus oli mitmel korral konkreetselt arutusel ka omaaegses Muinsusnõukogus. Kaugemale kavatsustest siiski ei jõutud, sest kodanlikus hariduspoliitikas moodustasid muuseumid peamiselt ainult hea tooni ning esindamistarve pärast viljeldava sektori, ilma plaanikindla ning sisuliselt läbimõeldud juhtimiseta vastavast keskusest. (Laid 1941: 184; kursustest vt ka Mägi 2001: 147–148).

Foto 8.
ERMi pere külas
Eerik Laidi juures
Lai tn 12 aias Tartus.
Foto: Eerik Laid, 1942.
ERM Fk 988:59

Rahulolematuse Eesti Vabariigi kultuuripoliitikaga ning ilmselt ka venitamine Eesti muuseumiseaduse väljatöötamise ja vastuvõtmisega soosisid nõukogudeaegsete muutustega kaasaminemist, kuid varsti see pilt muutus. Direktor Ferdinand Linnus arreteeriti ootamatult juunis 1941 ja saadeti Venemaale. Muuseumijuhi kohuseid

asus nüüd täitma Laid, kes jätkas selles rollis ka Saksa võimu ajal, kuni 1943. augusti alguseni, mil ta põgenes Soome.³⁰

Etnoloog Ants Viires, kes sai ERMis Saksa okupatsiooni ajal ajutist tööd, kirjutab: „Muuseumis oli tol ajal väga huvitav kollektiiv. Direktori kohusetäitja oli Eerik Laid, noori soosiv, energiline ja väga sõbralik mees“ (Viires 1995: 57). Muuseumi töäjõud kuulus peamiselt sellele, et hoida kogusid kahjustamise eest ja püüda vältida Saksa sõjaväeosade paigutamist muuseumihoonesse (Talve 1997 [1962]: 461).³¹ Laid kohanes Saksa okupatsiooniga kiiresti ja hõlpsalt, vähemasti pealtnäha. Üheks tema esimeseks initsiatiiviks Saksa ajal oli 1. augustil 1941 Postimehes avaldatud üleskutse koguda esemelist ja dokumentaalset materjali nõukogude okupatsiooni ajast:

Eesti Rahva Muuseum on asunud koguma materjale, mis iseloomustavad meie rahva kangelaslikku ja ennastalgavat võitlust enamliku võimuga, Omakaitse korraldust, passiivset vastupanu enamlikele võimuorganeile jne. Samuti kogub muuseum möödunud kommunistlikku surveaega iseloomustavaid materjale ja esemeid. [---]

Sellel on suur praktiline ja poliitiline tähtsus, sest on oluline, et me saaksime võimalikult kiiresti suurema ja autentsema materjalide-kogu, mille põhjal oleks võimalik anda lähem ülevaade sellest, mis on sündinud Eestis viimasel enamlaste võimu ajal. Samuti on oluliselt tähtis, et isikud, kellel on huvitavaid mälestusi tollest ajast, need võimalikult kohe paberile paneksid, neid sellega jäädvustades, sest nagu kogemused näitavad, unustatakse peagi ja eriti üksikasjad. Mõnigi kodanik, kelle käes on dokumente möödunud aegadest, mis tema suhtes isiklikku väärtust ei oma, ei taha neid üle anda muuseumile või ametiasutisele, kartes enesele sellest sekeldusi. See on täiesti ekslik arvamine ja sellest ärgu lasku keegi end kohutada. (Laid 1941b)

Saksa võimud olid sellisest materjalist väga huvitatud, sest seda sai kasutada bolševismivastases propagandas. Ka üldiselt näitasid sakslased

30 Russowi järgi aitas Laid juba novembris 1941 käivitada Saksa-vastast vastupanuliikumist Tartus ja korraldas 1942. ja 1943. aastal mitmeid poolavalikke ja avalikke rahvuslikke üritusi. Juulis 1943 paljastasid Saksa julgeolekujõud ta ühes paljude teistega, augustis 1943 õnnestus tal aga Soome põgeneda (2021: 70). Oma negatiivset suhtumist saksa kultuuri ja võimu Laid oli väljendanud ka varem (vt Laid 1933: 1198).

31 Siiski see päriselt ei õnnestunud – 1941. aasta sügisel paiknes Raadi mõisa kahes saalis üks Saksa sõjaväeosa (vt Eerik Pöld, ERM Fk 990: 43–52).

suurt huvi muuseumi vastu kohe pärast Tartu vallutamist 25. juulil, muuseumi juurde seati sisse ka Omakaitse valvepost. Linnavalitsuselt ja hiljem Saksa sõjavõimudelt saadi ka krediiti muuseumi ülalpidamiseks, mis soodustas uue, enamlikku võimu iseloomustava materjali kogumist (Eesti Rahva Muuseum avab... 1941). Siiski pole teada, millised olid selle algatuse laiemad tulemused, kuid muuseumi arhiivi laekusid Laidi enda fotod Omakaitsest, kus ta teenis samal aastal 4.–31. augustini (ERM A, n 1, s 542), – pildidel on jäädvustatud nii omakaitseleitlasi kui ka vene vange, Kallastest ja Väike-Kolkjast deporteeritavaid inimesi ja muud kohalikku rahvast.³² (ERM Fk 972: 27–79)

Kõrvutades Laidi eelmainitud ajaleheartikleid (ülevaade nõukogudeaegsest muuseumitöötajate kursusest ja üleskutse koguda materjali Nõukogude okupatsiooni kohta) ning arvestades tema tegevust välis-Eestis, sõja ajal ja selle järel, tema kaasategev hoiak Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimude suhtes tundub üsna vastuolulisena. Miks ometi nii? Ehk võiks selle küsimuse vastuseks olla tema enda sõnad (mis küll kirjutatud Eesti–Soome 1940. aasta suhetest, kuid tunduvad iseloomustava tema enda tegevusi ja laveerimist):

Oluline on tänane realiteet. Selle käsud tuleb muuta seadusteks ka südame kihvatades üksikasjus nende vastu. Tuleb palju unustada. [...] Mida enam tõuseb vastuolusid [...], seda enam tuleb need kõrvale jätta [...]. (Laid 1997 [1940]: 235)

Sõjaaega mahtusid ka etnograafide ja teiste teadlaste ekspeditsioonid Ingerimaale, mille korraldajaks oli Eerik Laid. Piirialad olid Laidi huviorbiidis juba õpingute ajal. Ta on kirjutanud, et kuna vadja keel on kõikidest sugulaskeeltest „eesti keelele kõige lähemal, siis võib arvata, et kui looduslik ja poliitiline piir poleks kestvalt lahutanud eestlasi ja vadjalasi, viimased oleksid kujunenud ainult omaette murret kõnelevaks eesti hõimuks, umbes nagu seda on tänapäeval setud“ (Laid 1935d: 153). Seega pakkus välitöö talle nii teaduslikku kui ilmselt ka poliitilist huvi – valmistada ette okupeeritud alade sõjajärgne elukorraldus. Eesti teadlaste sõjaaegseid välitöid on viimastel aastatel käsitlenud mitmed autorid (Weiss-Wendt 2013; Karm, Zagrebin 2015; Kalling, Tammiksaar 2021; Karm 2022; Jääts 2022; 2023), on ilmunud Talve (1990), Ariste (2005) ja Ränga (2022; 2023) vadja päevikud. Laidi päevikuid ega teisi tema kirjalikke materjale muuseumiarhiivis sellest ajast ei ole, ehkki

³² Saksa sõjaväevõimude poolt alates augusti algusest ametlikult lubatud Omakaitse oli osa Saksa sõjaväe tagalahaldusest. Omakaitse oli kandev jõud metsade ja soode puhastamisel maha jäänud punaarmeeelastest, aga ka sõjaväevõimude käsul juutide ning kohalike tegelike ja väidetavate kommunistide kinnivõtmisel ning sõjavangide konvoeerimisel ja valvamisel (Kaasik 2022: 305–306).

vihjed nende olemasolule leidub. Nii näiteks Talve andmeil oli Laidil kogunenud 250 lehekülge märkmeid nagu Rängalgi (Talve 1990: 62–63). ERMi poolt Vadjamaalt kogutud esemete vastuvõtuaktis (nr 108) on mõne eseme juures viide „Lähem kirjeldus vt Laid. Vadja etnograafiast“. Sellist teksti paraku muuseumis säilinud ei ole. (Jääts 2023: 156)³³ On teada, et lisaks ekspeditsiooni juhtimisele kogus Laid materjali arheoloogia, rõivastuse, karjakasvatuse ja naiste käsitöö kohta (Heinsoo 1995: 62; Västrik 2005: 8–9), kuid välitöömärkmete puudumise tõttu on raske hinnata, mis laadi infot ta täpsemalt kogus. Selle eest on alles suur hulk Laidi tehtud fotosid (ERM Fk 1009:1–450), mis võib pakkuda huvi nii vadjalaste argipäeva, teadlaste välitöö köögiipoole kui ka sõjaaegse Ingerimaa õhustiku uurijatele.

Fotograaf

ERMi fotokogus on ligi 1500 pilti, mille autoriks Eerik Laid. Pildid pärinevad perioodist 1926–1943 (ehk tema tudengiajast kuni põgenemiseni Soome) ning kajastavad mitmeid teemasid ja nähtusi. Laidi fotodega tutvudes jääb silma, et nad on loodud sihipäraselt uurimisallikana – pildile jäädvustatud etnograafiline (arheoloogiline) hetk ja objekt on varustatud lühikese tekstiga, milles on fikseeritud aeg (mõnikord kuupäeva täpsusega), koht (külavaadete puhul ka suund, kustpoolt pildistatud), tegelased ja sündmus. Võrreldes teiste tollaste eesti etnograafidega eristab Laidi pilte hästi läbimõeldud kompositsioon ja kunstiline väljendusrikkus – on näha, et ta ei püüa fikseerida ainult uurimuslikult olulist objekti või sündmust, vaid otsib viise tuua samale pildile kultuuri dünaamikat, inimesi ja laiemat konteksti. Nende fotode puhul on hästi tunda „aukartust materjali vastu“, mida märkis Laidi puhul Tallgren juba 1926. aastal (RA EAA.2100.2.492, l 4). Ka žanriliselt on pildid mitmekesised – jäädvustatud on portreid, esemepõhisest lähenemisest tingitud staatikat, sündmuste reportaaže, tegevust ja sotsiaalset suhtlemist. Ilmselt väljendub Laidi piltidel Venemaa (ka Soome) muuseumites saadud kogemus, kus juba 19. sajandil keskel hakkas kujunema „etnograafilise foto“ žanr, mis täpselt reguleeris, mida ja kuidas pildistada, et kajastada etnograafilist tegelikkust ning luua

33 On säilinud Eerik Laidile 19.10.1943 adresseeritud kiri, kus muuhulgas on kirjas: „Vadja märkmikud on minu käes, sobival võimalusel panen teele“ (kirja saatjaks on ilmselt Eerik Pöld, RA EAA.5401.1.36, l 1), kuid nende edasine saatus ei ole teada. Oma kirjades Helmi Kurrikule mainib Laid, et tema ei saanud kodumaalt mingit materjali kaasa võtta, seepärast tuli tal Rootsist oma uurimistega otsast peale hakata. (16.02.1949; 07.07.1952. ERM Ak 12-59-6, l 1, 3)

etnilisest kultuurist terviklik pilt. (Vt lähemalt Barhatova 2013: 6–7; näiteid vene etnograafilisest fotost Jääts 2020). Näib, et Laidi jaoks oli fotograafia üheks iseseisvaks ekspeditsiooni suunaks. Selle tunnuseks on nii juba mainitud 1942. aasta vadja välitööpildid kui ka 1935.–1936. aastal ERMi töötajana Setumaale korraldatud uurimisreisidel tehtud fotoseeriad (ERM Fk 721; Fk 726; Fk 733). Setumaa välitööde materjali põhjal valmisid tal kaks lehelugu (Laid 1935b, c) ning artikkel Petseri laadast ERMi aastaraamatus (Laid 1937). Artiklis on kasutatud ebatavaliselt palju pilte. Kusjuures, kui üldiselt on pilt illustratsiooniks mõnele uurija väitele, siis antud artiklis keerlebki etnograafiline käsitus piltide ümber – pilt mõjub domineerivana, tekst selle juurde on kommenteeriva iseloomuga. Näiteks:

Joon. 9 Kevadine tintide (сметку) müütajad Pihkva järve äärest Zahhodõ külast laadal 3. VI 35. Autori foto.

Foto 9.
Kevadiste tintide müüja
Pihkva järve äärest
Satserina vallast Petseri
laadal.
Foto: Eerik Laid, 1935.
ERM Fk 721:13

Kevadistel laatadel pakutakse rohkesti tinte (vt. joon. 9). Tinte toovad laadale Pihkva järve kalurid, kuivatatud ning soolatud kujul; laadal 3.IV 35 maksis 4 ltr. 25 senti. Kaugelt suuremal määral kui müües sularaha eest, vahetavad kalurid külates tinte vilja vastu. 1 tsetveriku tintide eest saavad 25 naela rukkeid. Suuremalt osalt toimub vahetus krediidi peale, s.t. maksmine sünnib alles sügisel «под нов», «под осень» uudseviljaga. Üks kalameheperekind võib keskmiselt 100-puudase tindisaagiga varustada 5–6 sisemaa küla. Kindlaid kaubatarvitajaid kalureil enamasti pole, vaid vahekaupa toimetakse seal, kuhu keegi enne jõuab. (Samas: 65)

Üksaaval, piltide kaudu, kirjeldab autor Petseri laada eri tahke alates ajaloost, laadaplatsi skeemist, kaubast ja kauplejate rõivastusest ning lõpetades eri kultuuride mõjudega üksteisele ja naaberrahvaste omavaheliste suhetega, st toob esile tervikpildi elavast ajaloost.

Foto 10.
Vilja- ja toiduainete
turg Petseri laadal.
Foto: Eerik Laid, 1936.
ERM Fk 749:2

Aastatel 1941–1943 dokumenteeris Laid fotokaameraga oskuslikult sõjaaja sündmusi. Tema ERMi kogus talletatavad pildid on heaks näiteks nii inimeste tollasest argimiljööst kui ka suurtest purustustest ja traagikast. Kahtlemata leiavad need fotod tulevikus rohkem tähelepanu ja ilmselt ka laiemat avalikku esitlemist.

Foto 11.
Väike-Kolkja
mehed ööbimiskohal
enne deporteerimist.
Foto: Eerik Laid, 1941.
ERM Fk 972:56

Foto 12.
Mehi saatvad
Väike-Kolkja naised
teisel pool teed.
Foto: Eerik Laid, 1941.
ERM Fk 972:58

Foto 13.
Tartu Suurturg
suunaviitade ja
taamal parkivate
sõjaväeautodega.
Foto: Eerik Laid, 1942.
ERM Fk 988:42

Foto 14.
Varemeis Tartu,
vaade heinaturult
kesklinna sihis.
Foto: Eerik Laid, 1943.
ERM Fk 1037:66

Kokkuvõte

Laidi kaasaegsed on maalinud temast pildi kui silmapaistvast teadlasest ja rahvusliku idee kandjast, ja ilmselt ka õigustatult. Juba tudengiajal, 1920. aastate alguses, avaldas ta ülevaatlikke teoseid Eesti muinaslinnustest, kus tolleks ajaks kogutud ainestiku põhjal kirjeldas kõiki tollal tuntud linnuseid ja pelgupaiku – see oli omaaegses Eesti arheoloogias teedrajav. Esmakursuslase seminaritööna valminud töö tõi talle ka arheoloogia magistrikraadi. Sama kümnendi keskel, kui ta võttis ülikoolis etnograafiakursusi, pöördus ta muinas- ja rahvateaduse piirimaile, käsitledes mordvalaste etnograafilisi ja poolmuinasaegseid sõlgesid. Samal teemal kaitses ta hiljem etnograafia magistratöö. Teaduslike publikatsioonide poolest kujunes just tudengiaeg Laidi jaoks kõige viljakamaks. Stipendiaadiaeg, mil ta tegeles arheoloogiaalase doktoriväitekirjaga, osutus seevastu tulemusvaeseks – teadusartiklite arv jäi pea olematuks, ei valminud ka doktoritöö. Samal ajal viibis Laid pikemalt ka välismaal, mil kujunesid tihedad kontaktid Soome, Rootsi ja Venemaa kolleegidega. Välismaa teadusreisidel saadud teadmisi ja kogemusi rakendas Laid hiljem juhtivatel ametikohtadel töötades. Sihikindla ja ambitsioonika inimesena õnnestus tal jäädvustada oma nimi nii eesti teadus- kui kultuurilukku. Ta oli üks esimesi eesti soost arheolooge-etnograafe, kes õpetas tudengitele eesti ja soome-

ugri etnograafiat; oli esimene Eesti muinsuskaitseinspektor ehk riigiantikvaar. Ta oli üks esimesi eesti fotoetnograafe, kes hakkas kasutama fotosid mitte ainult uuritavat objekti illustreeriva allika, vaid sihipäraselt loodud uurimis-, ajaloo- ja dokumentaalse allikana.

Laidi kolleegide kirjelduste, tollaste ajaleheartiklite ja arhiivmaterjalide läbitöötamise ja võrdlemise käigus tekkis aga autoril Laidi kohta rohkem küsimusi, millele adekvaatset vastust ei pruugi tänapäeval ilmselt enam leida. Aga kindel on see, et ta oli arheoloog ja etnograaf, muinsuskaitaja ja muuseumijuht, Eesti seltskonna- ja ühiskonnategelane, eelkõige aga oma ajastu inimene, kes ei tahtnud jääda kõrvale ümbritsevatest sündmustest, vaid püüdis olla nende keskel ja isegi eespool.

SVETLANA KARM (PhD) on ERMi teadur, soome-ugri püsinäituse koordinaator ja kuraator. Teadushuvid on seotud Eesti soome-ugri etnoloogia uurimislooga ja etnilisuse representeerimisega muuseumiruumis.

Allikad

ERM – Eesti Rahva Muuseumi arhiiv:

A, n 1, s 542. Eerik-Artur Laid'i teenistuskiri.
1936–1941.

Ak 12-59-6. Eerik Laidi kirjad Helmi Kurrikule.
16.02.1949–07.07.1952.

Ak 44-2-4. Ferdinand Linnuse kirjad kolleeg
Helmi Üprusele. 1939–1941.

RA – Rahvusarhiiv:

EAA.2100.1.6911. Ülikooli materjalid: Laid,
Erich (matrikli nr. 3307)

EAA.2100.2.492. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool.
Isikutoimikud. Eerik Laid.

EAA.2100.2b.41. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool.
Isikutoimikud. Leinbock, Ferdinand.

EAA.2100.2.1023. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool.
Isikutoimikud. Gustav Ränk.

EAA.2100.2.1176. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool.
Isikutoimikud. Tallgren, Aarne.

EAA.5401.1.36. Eerik Laid, muinasteadlane
ja etnograaf. Ühiskondlik-poliitilise
tegevusega seotud kirjavahetus.

Kirjandus

- Ariste, Paul 2005. *Paul Ariste Vadja päevikud 1942–1980*. Koost E.-H. Västriku, toim P. Olesk. Sari: Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale. Vihik 22. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Balti–Skandinaavia teadlaste... 1934 = Balti–Skandinaavia teadlaste koostöö. Balti Instituudi kaudu Skandinaavia tutvunemas. 1934. – *Postimees*, 26. november, 5.
- Barhatova 2013 = Бархатова, Елена Валентиновна 2013. Первая национальная фотоколлекция (Российская национальная библиотека). – *Сборник докладов международной конференции «Фотография в музее», 21–23 мая 2013 г.*. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное учреждение культуры «Государственный музейно-выставочный центр РОСФОТО», 5–13.
- Benfoughal, Tatiana 2017. Etnoloogia Inimese Muuseumis 1930. aastatel: Boris Vilde ja Leonid Zurovi ekspeditsioonide kontekst. – *Inimese Muuseumi ekspeditsioonid Eestisse. Boris Vilde ja Leonid Zurov Setomaal (1937–1938)*. Koost ja toim Tatiana Benfoughal, Olga Fišman, Heiki Valk. Seto Instituudi Toimetised 2. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Seto Instituut, 27–85.
- Cederberg, Arno Rafael (peatöim) 1929. *Eesti biograafiline leksikon*. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused II. Tartu: K./Ü. Loodus.
- Eesti Rahva Muuseum ... 1947 = Eesti Rahva Muuseum a. 1940–1945. 1947. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV)*. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, 186–198.
- Eesti Rahva Muuseum avab... 1941 = Eesti Rahva Muuseum avab jälle ukseid. 1941. – *Postimees*, 25. oktoober, 2.
- E. Rahva Muuseumi juhataja... 1934 = E. Rahva Muuseumi juhataja sõitis Stokholmi. 1934. – *Postimees*, 8. september, 6.
- Erelt, Pekka 1997. Saateks. – Eerik Laid. *Paopaigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 466–469.
- Golovnev 2018 = Головнев, Андрей Владимирович 2018. Этнография в российской академической традиции. – *Этнография / Etnografia* 1: 6–39.
- Heikel, Axel Olai 1899. *Mordvalasisten pukuja ja kuuseja / Trachten und Muster der Mordvinen*. Suomalais-ugrilainen seura. Helsinki: Weilin & Göös.
- Heinsoo, Heinike 1995. Paul Ariste ja Ingerimaa. – *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis*. Toim Ago Künnap. University of Tartu, University of Groningen, 61–66.
- Hudjakov 1931 = Худяков, Михаил Григорьевич 1931. Финская экспансия в археологической науке. – *Сообщения ГИАИМК* 11/12: 25–29.
- Jaago, Tiit 2023. Folkloristika Tartu ülikoolis 1941–1944: eriala järjepidevuse küsimus. – *Mäetagused* 87: 125–154.
- Jaanimäe, Lembit 1991. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood. Summary: Archaeology of Soviet Estonia during the Tartu period. – *Muinasaja Teadus* 1: 20–44.
- Jõekalda, Kristina 2009. Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand: muinsusteadlikkuse kujundamine 1920.–30. aastatel. Magistritöö. Juhendaja Linda Kaljundi, konsultant Mart Kalm. Eesti Kunstiakadeemia, kunstikultuuri teaduskond, kunstiteaduse instituut. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia. <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:109953>.
- Jõekalda, Kristina 2010. Muinsuskaitsekorraldus 1920.–30. aastate Eestis. Ideed ja praktika arhitektuuripärandi kaitsel. – *Muinsuskaitse aastaraamat 2009*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakond, 97–102.
- Jääts, Indrek (koost) 2020. *Rahvas – see tähendab inimesi. Soomeugrilased ja samojeedid vanadel etnograafilistel fotodel*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Jääts, Indrek 2022. Eesti etnograafide Vadja välitööd aastatel 1942–1943. – *Tuna. Ajaloo-kultuuri Ajakiri* 2: 60–82.
- Jääts, Indrek 2023. Eesti teadlaste sõjaaegsed uurimisretked vadjalaste juurde. – *Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948*. Koost Marleen Metslaid, Indrek Jääts. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 155–189.
- Kaasik, Peeter 2022. Kas Suvesõda või sõjasuvi? – *Ajalooline Ajakiri* 4 (182): 291–308.
- Kalling, Ken; Erki Tammiksaar 2021. *Adaptation and Survival: University Science in Tartu under the German Occupation, 1941–1944*. – *Science, Occupation, War: 1939–1945. A Collective Monograph*. Toim Michal V. Šimůnek. Prague: Academia USD AV ČR, 31–55.

- Kangor, Eero 2022. Tartu ülikooli kunstiajaloo kabineti rajamine. – *Ajalooline Ajakiri* 1 (179): 31–69. <https://doi.org/10.12697/AA.2022.1.04>.
- Karjahärm, Toomas; Väino Sirk 2001. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo.
- Karm 2022 = Карм, Светлана 2022. «Восточные экспедиции» эстонских исследователей 1942–1943 гг. – Рянк, Густав 2022. *Водские дневники (1942, 1943)*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 3–9. <https://hi.nu/101-c>.
- Karm, Zagrebin 2015 = Карм, Светлана; Алексей Загребин 2015. Неизвестное этнографическое финно-угроведение: эстонская история. – *Вестник Удмуртского университета*. Серия «История и филология» Т. 25, вып. 1, 36–44.
- Kenkmann, Peeter 2018. Eesti 1930. aastate ajaloo kirjutamisest paguluses. – *Ajalooline Ajakiri* 2/3 (164/165): 175–201. <https://doi.org/10.12697/AA.2018.2-3.04>.
- Kronberg, Janika 2017. Karl Ristikivi kaks kirja Eerik Laiule Sigtuna põgenikelaagrist. – *Keel ja Kirjandus* 10: 787–794. <https://keeljakirjandus.ee/ee/archives/25708>.
- Laid, Eerik 1923. *Eesti muinaslinnad*. Tartu: K/Ü „Loodus“.
- Laid, Eerik 1925a. *Kodumaa muistsed pelgupaigad*. Akadeemilise Ajaloo-seltsi Toimetused I. Tartu.
- Laid, Eerik 1925b. Sõjalised muistsed. – A. M. Tallgren, A. Karu, E. Laid, H. Laur, H. Moora (toim), G. Nigul, O. Parmas, M. Schmiedehelm, T. Vaas. *Eesti kinnismuistsed*. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused III. Tartu: Odamees, 74–102.
- Laid, Eerik 1926. Mordvalaste etnograafilised ja pool-muinasaeagsed sõled. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* II. Tartu: K-Ü „Postimehe“ trükk, 165–186.
- Laid, Eerik 1931. Kodumaa asustus muinasajal. – *Eesti Kirjandus* 7: 353–367.
- Laid, Eerik 1933a. Laid. Ankeet kultuuripoliitilisest välisorientatsioonist. – *Looming* 10: 1197–1198.
- Laid, Eerik 1935a. Professor A. M. Tallgren 50-aastane. – *Postimees*, 7. veebruar, 4.
- Laid, Eerik 1935b. Setumaa eestistub kiiresti. – *Postimees*, 2. august, 4.
- Laid, Eerik 1935c. Setumaa – suur populaarsuse ja originaalsuse maa. – *Päevaleht*, 12. august, 5.
- Laid 1935d. Piirid ja naaberrahvad. – *Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus*. Kirjutanud H. Moora, E. Laid, J. Mägiste, H. Kruus. Tegevtoim H. Moora, peatoim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 150–155.
- Laid, Eerik 1937. Petseri laat etnograafiliselt seisu-kohalt. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XI* (1935). Tartu, 55–82.
- Laid, Eerik 1941. Kursused muuseumi-teenistujate kvalifikatsiooni tõstmiseks Tartus 1.–12. aprillini k. a. – *Ajaloo Ajakiri* 3 (mai-juuni): 184–189.
- Laid, Eerik 1941a. Arhiivimaterjalide kogumisele. – *Postimees*, 1. august, 4.
- Laid, Eerik 1949. Über die Entstehung der mordvinen Lendenschürze. – *Societas Litterarum Estonica in Suecia*. Stockholm: Excerptum Apophoreta Tartuensia, 108–118.
- Laid, Eerik 1950. Beiträge zur Trachtengeschichte der Mordvinen. – *Journal de la Société Finno-ougrienne* LIV: 1–14.
- Laid, Eerik 1997. *Paopaigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa.
- Laid, Eerik 1997 [1951]. Märkmeid Nõukogude Vene kultuurielust. – *Paopaigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 95–102. [*Ajalooline Ajakiri* 1931, 4: 229–233.]
- Laid, Eerik 1997 [1935]. Balti Instituut Stokholmis. – *Paopaigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 140–142. [*Kaja* 1935, 11. veebruar, 36, 2.]
- Laid, Eerik 1997 [1936a]. Eesti rahvakultuur Gustav Ränga järgi. – *Paopaigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 156–158. [*Eesti Kirjandus* 1936, 2: 100–101.]
- Laid, Eerik 1997 [1936b]. Maa juured. – *Paopaigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 153–155. [*Eesti Noorus* 1936, 8: 248–249.]
- Laid, Eerik 1997 [1936c]. Täiendatud muinasvarade kaitse seadus. – *Paopaigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 143–148. [*Ajalooline Ajakiri* 1936, 3/4: 164–168.]
- Laid, Eerik 1997 [1938]. Muinsuskaitse pedagoogilise tegurina. – *Paopaigad*. Koost Pekka Erelt, Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 189–198. [*Eesti Kool* 1938, 1: 15–22.]

- Laid, Eerik 1997 [1940]. Tagasitee. – *Paopaigad*. Koost Pekka Erelt, Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 232–236. [Võim ja vaim. Album Eesti Üliõpilaste Seltsi „Veljesto“ 20-ks aastapäevaks. Tartu: EÜS „Veljesto“, 129–133.]
- Laid, Eerik 1997 [1961]. Kultuurikammitad. – *Paopaigad*. Koost Pekka Erelt, Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 422–434. [Tulimuld 1961, 2: 98–107.]
- Leete, Art 1998. „Valikukammitad“ (raamatu „Paopaigad“ arvustus). – *Vikerkaar* 6: 94–95.
- Leinbock, Ferdinand 1930. Eesti etnograafia seniseid saavutusi ja tuleviku ülesandeid. – *Ajalooline ajakiri* 1/2: 42–52.
- Linnus, Ferdinand 1939. Eesti vanem mesindus. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XII–XIII / 1936–1937*. Tartu: Sihtasutus „Eesti Rahva Muuseumi“ kirjastus.
- Linnus, Ferdinand 2005 [1938]. Die estnische Ethnographie in den letzten fünf Jahren. – *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Toim Kristin Kuutma, Tiit Jaago. Tartu: Tartu University Press, 343–349.
- Linnus, Jüri 1995. Arheoloogiaprofessor A.M. Tal-Igren ja Eesti Rahva Muuseum. – *Kleio. Ajaloo Ajakiri* 1 (11): 37–40.
- Manninen, Ilmari Justus 1924. Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis. (Esiloeng, peetud 16.X.1924. a. Tartu Ülikoolis). – *Eesti Kirjandus* 12: 527–537.
- Metslaid, Marleen 2019. The Adjustment of Ethnographic Practice to New Political and Cultural Circumstances. Estonia Ethnology at Home and in Exile after World War II. – *Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen. Wissensgeschichte der Volkskunde/Kulturwissenschaft in Europa nach 1945*. Koost Sabine Eggmann, Birgit Johler, Konrad J. Kuhn, Magdalena Puchberger. Waxmann/SGV (Waxmann Verlag GmbH, Münster / Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, Basel), 127–145.
- Metslaid, Marleen 2022. Ilmar Talve kui Eesti etnoloog. – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 3: 41–64.
- Moora, Laid jt 1935 = Moora, Harri; Eerik Laid, Julius Mägiste, Hans Kruus 1935. Noorem raua-aeg (800–1200 p. Kr.) – *Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 139–269.
- Mägi, Arvo 2001. *Mis meelde on jäänud. Episoodide ja meeolulised*. Koost Jaan Isotamm, toim Mart Orav. Tartu: Ilmamaa.
- Naši zadatši ... 1931 = Наши задачи в связи с постановлением ЦК ВКП(б) от 15 марта 1931. – *Сообщения ГАИМК* 6: 2–5.
- Olesk, Sirje 2001. Võideldgem koos: Eerik Laid Ants Orasele. – *Akadeemia* 5: 904–915.
- Olesk, Sirje 2005 (koost). *Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti – Soome akadeemilised ja kultuuri-suhted 1918–1944*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Palvadre 1931 = Пальвадре, Марта Юрьевна 1931. Буржуазная финская этнография и политика финского фашизма. – *Советская этнография* 1/2: 39–43.
- Pertšjonok 1991 = Перчёнок, Ф. Ф. 1991. Академия наук на «великом переломе». – *Звенья. Исторический альманах*. Вып. 1. [Всесоюзное историко-просветительское общество «Мемориал», Научно-исследовательский и просветительский центр «Мемориал»; ред.-сост. Н. Г. Охотин и др.]. Москва: Прогресс, 163–235. <https://ihst.ru/projects/sohist/papers/zvenja/1/163-234.pdf>.
- Peterson, Aleksei 1986. *Varaait. Ülevaade etnograafiamuuseumi ajaloo ja kogudest*. Tallinn: Valgus.
- Peterson, Aleksei 2004. Lisandusi Eesti Rahva Muuseumi ajaloole. – *Muuseum* 1 (16): 41–44.
- Paulson, Ivar 1961. Richard Indreko – Eerik Laid. In memoriam. – *Mana* 4: 270–273.
- Russow, Erki 2021. Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel. Rahvateadus 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuultes. – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 3 (92): 53–73.
- Ränk, Gustav 1936. Meie rahvateaduse ja muinas-kultuuri uurimistöö päevamuredest. – *ERK. Üld-, majandus- ja kultuurpoliitiline ajakiri* (Eesti Rahvuslaste Klubi väljaanne) 6 (38): 122–125.
- Ränk, Gustav 1937. Etnograafilise uurimistöö praegune seisukord ja tuleviku kavatsused selle arendamiseks. – *ERK* 5/6: 115–122.
- Ränk 2022 = Рянк, Густав 2022. *Водские дневники (1942, 1943)*. Koost, tõlk Svetlana Karm. Tartu: Eesti Rahva Muuseum. <https://hi.nu/101-c>.

- Ränk, Gustav 2023 [1942]. Vadja päevaraamat 1942. – *Keeruliste aegade kiuste*. Gustav Ränga päevikud 1939–1948. Koost Marleen Metslaid, Indrek Jääts. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 191–241.
- Saksa, Aleksandr; Taavitsainen, Jussi-Pekka 2012 = Сакса, Александр Иванович; Таавитсайнен Юсси-Пекка 2012. А.М. Тальгрэн и российская археология. – *Stratum Plus* 5: 353–358.
- Salminen, Timo 2008. *Aatteen tiede. Suomalais-Ugrilainen Seura 1883–2008*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Salminen, Timo 2014. *Kollegat, ystävät ja kiistakumppanit. Suomalisten arkeologien kansainväliset yhteydet 1870–1950. / Colleagues, Friends and Opponents. The International Contacts of Finnish Archaeologists 1870–1950*. Toim Tuukka Talvio. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 122. Helsinki.
- Salminen, Timo 2019. Aarne Michaël Tallgren, Estonia, and Tartu in 1920: The image of a country in correspondence Timo Salminen. – *Ajalooline Ajakiri* 2 (168): 195–226. <https://doi.org/10.12697/AA.2019.2.02>.
- Schmiedehelm, Marta 1937 [1935]. Kümme aastat esiajalooliste muististe kaitset. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX*. Tartu: Sihtasutus „Eesti Rahva Muuseum“ Kirjastus, 1–13.
- Slovar 2005 = Словарь. Ергология 2005. <https://rus-dictionary-of-ancient.slovaronline.com/4760-Эргология>.
- Solovei 2022 = Соловей, Татьяна Дмитриевна 2022. Наука о народах и нацистроительство первых десятилетий советского государства. – *Советская этнография в истории государственного строительства и национальной политики: кол. монография*. Toim M. Ю. Мартынова. Москва: ИЭА РАН. 44–67.
- Zelenin 1928 = Зеленин, Дмитрий Константинович 1928. Перспективный план работ по изучению генетики культуры. – *Краеведение* 5: 257–266.
- Tallgren, Aarne Michaël 1923. Eessõnaks. – Laid, Eerik 1923. *Eesti muinaslinnad*. Tartu: K/Ü „Loodus“.
- Tallgren, Aarne Michaël 1925. Sissejuhatuseks. – *Eesti kinnismuistised*. Sissejuhatuse kirjutand prof. A. M. Tallgren. Kirjeldanud A. Karu, E. Laid, H. Laur, H. Moora, G. Nigul, O. Parmas, M. Schmiedehelm, T. Vaas. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused III. Tartu: Odamees, 9–17.
- Tallgren 1927 = A. M. T.[allgren] 1927. Die Denkmalpflege in Estland. – *Eurasia Septentrionalis Antiqua* I: 130–138.
- Talve, Ilmar 1990. Matka vatjalaisiin 1942. – Pekka Laaksonen, Sirkka-Liisa Mettomäki (toim). *Inkerin teillä. Kalevalaseuran Vuosikirja*, 69–70. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 46–66.
- Talve, Ilmar 1997 [1962]. Eerik Laid. Äärjooni ta teaduslikust tegevusest. – *Paopäigad*. Koost P. Erelt, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 457–465.
- Tammiksaar, Erki 2023. *Eestikeelse Tartu Ülikooli esimene aastasada*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Teataja: poliitika, kultuuri, ühiskonna- ja noorte-probleemide häälekandja = Estnisk tidning för politik, kultur, samhällsinformation och ungdomsfrågor 1961, 30. september, 4–5; 7. oktoober, 1–2.
- Tuulse, Armin 1961. Eerik Laid ja muinsuskaitse. – *Teataja*, 30. september, 5.
- Tvauri, Andres 2006. The Conservation of Archaeological Heritage in Estonia. – *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Toim Valter Lang, Margot Laneman. Tartu: Tartu University Press, 247–293.
- Undusk, Jaan 2007. Ajalookirjutusest Eestis ja ek-siilis Teise maailmasõja järel. Võhiku mõtted. – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 1: 4–26. <https://h1.nu/14Qwc>.
- Uuelaadilised muuseumid... 1931 = Uuelaadilised muuseumid Nõuk. Wenes. Mag. E. Laidi ettekanne Õp. E. Seltsis. 1931. – *Päewaleht*, 4. detsember, 4.
- Viires, Ants 1969. 75 aastat Ferdinand Linnuse sünnist. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XXIV*. Tallinn: Valgus, 377–382.
- Viires, Ants 1991. Eerik Laid – teadlane ja võitleja. – *Keel ja Kirjandus* 11: 666–670.
- Viires, Ants 1995. Silmitsi. 13+3 küsimust Ants Viiresele. A. Viiresega vestles Pille Runnel, 29. oktoober 1994. – *Vana Vara Vedaja* 2: 57–66.
- Viires, Ants 1998. Eesti pagulasetnograafid Rootsis. – *Keel ja Kirjandus* 10: 691–703.

Västriku, Ergo-Hart 2005. Saatesõna. – Paul Ariste.
Vadja päevikud 1942–1980. Koost E.-H. Västriku,
toim P. Olesk. Litteraria. Eesti kultuuriloo al-
likmaterjale. Vihik 22. Tartu: Eesti Kirjandus-
muuseum, 5–15.

Weiss-Wendt, Anton 2013. Building Hitler's „New
Europe“. Ethnography and Racial Research
in Nazi-Occupied Estonia. – *Racial Science in
Hitler's New Europe 1938–1945*. Toim Anton
Weiss-Wendt, Rory Yeomans. University of
Nebraska Press.

Lisa 1. Eerik Laidi materjalid ERMis

Käsitirjad:

- ERM EA 13:3/367–703. Vanaaegne mesindus Edela-Võrumaal ja teisi
etnograafilisi teateid, 1926.
ERM KV 20:64/317. Küsimusi külviabinõudest ja külvisammust. Küsimusleht
nr 7, 1936
ERM TA 349. Inspektsiooni aruanne Hageri khk Rabivere rabalaiba leiu kohta,
1936.

Fotod:

- ERM Fk 467:1–21 (Võrumaa, 1926)
ERM Fk 676:1–3 (Nõo khk Pedaja talu; Röpina, 1933)
ERM Fk 721:1–9 (Petseri laad, juuni 1935)
ERM Fk 726:1–14 (Setumaa, 31. VIII ja 1. IX 1936)
ERM Fk 733:1–93 (Setumaa, juuni–juuli 1935)
ERM Fk 730:1–18 (Tori Riisa külas, 22. IX 1935)
ERM Fk 747:1–6 (laiba väljakaevamised Hageris, 29. III 1936)
ERM Fk 856:81–90 (Varbola kaevamised, 1939)
ERM Fk 972:1–128 (Varbola kaevamised, Omakaitse tegevus ja Tallinn peale
vallutamist, 1941)
ERM Fk 977:1–31 (Tartu, 1940–1942)
ERM Fk 984:1–16 (savinõude valmistamine, potisepp Tihomirov, 15. III 1941)
ERM Fk 985:1–18 (ERMi tegevus, 1941)
ERM Fk 988:1–62 (sõjaaegne elu-olu, 1942)
ERM Fk 991:1–52 (Tartu, Kambja ja Alatskivi, 1942)
ERM Fk 1003:1–15 (Tapa, Tartu, Aksi ja Tallinn, 1942)
ERM Fk 1009:1–450 (Vadja ekspeditsioon, 1942)
ERM Fk 1010:1–127 (sõjaaegne elu-olu ja Varbola kaevamised, 1942)
ERM Fk 1012:1–34 (Mäksa, Kiidjärve, Ahja, 1942)
ERM Fk 1013:1–127 (Tartu, Tapa, Vara, Kiidjärve ja Tähtvere, 1942)
ERM Fk 1017:1–23 (Tartu, Tallinn, Narva, 1942)
ERM Fk 1037:1–79 (Tartu ja selle ümbrus, 1942/1943)
ERM Fk 1038:1–75 (Tartu ja Viljandimaa, 1943)